

**OP ZOEK NAAR HET KLEINERE EUVEL IN DE JUNGLE VAN
HET RECHTSPLURALISME**

**Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het
ambt van gewoon hoogleraar in het recht, meer
in het bijzonder het Agrarisch Recht van de
niet-westerse gebieden
aan de Landbouwhogeschool te Wageningen
op 24 februari 1983
door dr. F. von Benda-Beckmann**

Op zoek naar het kleinere euvel in de jungle van het rechtspluralisme¹

Mijnheer de Rector, Dames en Heren,

I

Professor van den Kronenburg, rector van de TH Twente, schetste in zijn diesrede van 6 september j.l. de zijns inziens wenselijke toekomstige ontwikkeling van de Nederlandse universiteiten met de volgende zinnen:

"Door zich in deze tijd, waarin de samenleving zich in een uiterst precarie situatie bevindt, met hart en ziel op die samenleving te richten, zal de universiteit volledig op kunnen gaan in de samenleving. Dan zal ze ook verdwenen zijn, maar dan in de positieve betekenis. Door op die manier, door eenwording met de samenleving te verdwijnen, vervult de universiteit haar taken optimaal".

Eerst moest ik lachen om deze mengeling van satire en sarcasme. Bij nader lezen werd mij echter duidelijk dat deze zinnen serieus waren bedoeld, en ik schrok. Zeker leven wij in een crisistijd; maar dat de voorbode van de apocalyps al in ons midden zijn, dat had ik toch niet verwacht. Kritiek op de universiteit en zelfkritiek zijn ongetwijfeld gerechtvaardigd, maar moeten wij zoals de flaggelanten in een door de pest bedreigde middeleeuwse stad luidkeels onze zonden bekennen en ons enig heil in gevoel en geloof zoeken en in de metafysische eenwording met het een of ander heil? Dat spreekt mij niet erg aan.

Toch zitten er twee kernen van waarheid in Van den Kronenburgs woorden. De eerste, waarop ik later terug zal komen, is dat de universiteit inderdaad in de maatschappij dreigt te verdwijnen. De tweede is dat de wetenschappen zich vaak al te zeer met hart en ziel, met gevoel en geloof, op de maatschappij storten - in plaats van maatschappelijke problemen met kritisch verstand te benaderen.

Dat geldt zeker voor de problemen van die landen wier situatie nog onvergelykbaar veel precairder is dan die van de Nederlandse samenleving, de zogenaamde ontwikkelingslanden, waarop ik in de toekomst in onderwijs en onderzoek voornamelijk mijn aandacht zal richten.

Ik aarzel het woord "ontwikkelingslanden" te gebruiken, omdat het woord "ontwikkeling" meestal positieve associaties wekt. Maar als wij de processen van verandering die zich in de meeste landen van Afrika, Latijns Amerika en Azië hebben voltrokken überhaupt waarderend willen kenmerken, dan is gezien de geschiedenis van de laatste 30 jaar elk euphemisme misplaatst. Niet dat ik principieel bezwaar heb tegen het gebruik van euphemismen. Mijn bezwaar is dat juist de woorden "ontwikkeling" en "ontwikkelingslanden" tevens een uitdrukking zijn van een bepaald denkpatroon - een mengeling van opportunisme en valse veronderstellingen dat ons ervan afhoudt de sociale en economische condities in ontwikkelingslanden zo te zien als zij zijn en dat ons ertoe brengt onze ideeën en plannen ter bevordering van "betere" condities op verkeerde uitgangspunten te baseren.

Deze stelling is niet bijzonder origineel. Hij is al jaren geleden, met name door Gunnar Myrdal, op heldere en overtuigende wijze naar voren gebracht en door concrete analyses ondersteund.² Ik neem hem nu weer op omdat het recht hierbij zo'n grote rol speelt.

Vandaag wil ik proberen duidelijk te maken waaruit deze rol bestaat. Het gaat mij nu dus niet om een inhoudelijke beschrijving en uiteenzetting van het recht in ontwikkelingslanden, hoe interessant een dergelijke studie op zichzelf kan zijn. Wat ons terwille van een beter begrip van de agrarische problematiek in ontwikkelingslanden in het bijzonder moet interesseren is de maatschappelijke betekenis van dat recht, zijn relatie tot het menselijk denken en handelen en zijn daadwerkelijke functies in de landbouwsfeer.

II

Ontwikkelingspolitieke programma's, meer specifieke interventiestrategieën, maar ook kleinschalige ontwikkelingsprojecten hebben voortdurend met recht te maken. Ten eerste gaat het altijd om veranderingen in het gedrag van de bevolking, en dat gedrag wordt door het ter plaatse bestaand recht mede beïnvloed. Ten tweede worden ontwikkelingsprogramma's grotendeels zelf in de vorm van wetten en verordeningen geformuleerd - denken wij aan 5-jaren plannen, grondenrecht hervormingswet-

ten, coöperatiewetten - en zijn zij vaak zelfs expliciet gericht op een rechtstreekse verandering in bestaande juridische statussen, verhoudingen en instituties. Zo introduceert men nieuwe huwelijksvormen, nieuwe rechtsverhoudingen ten opzichte van produktiemiddelen, nieuwe rechtbanken, nieuwe bedrijfsvormen, om op deze manier het sociale en economische handelen van de bevolking in een wenselijk geachte richting te sturen.

Deze plannen en projecten worden meestal zowel door een fascinerende onbekendheid met het bestaande recht als door een grondige miskennis van de maatschappelijke betekenis van recht gekenmerkt. Samen vormen deze factoren een formidabel obstakel voor een juiste beoordeling van de situatie en de mogelijkheden deze te veranderen. Dit heeft er ongetwijfeld toe bijgedragen dat zoveel grootschalige hervormingen en ook kleinschalige ontwikkelingsprojecten zijn mislukt.

Een voorbeeld: De Duitse rechtsantropoloog Schott was tijdens een korte veldwerkperiode in Noord Ghana getuige van het mislukken van vier ontwikkelingsprojecten waarbij onbekendheid met het locale recht een van de voornaamste redenen was.³ Eén project betrof de droge rijstbouw. Een Amerikaans ontwikkelingsexpert had in een tot dan toe braakliggend gebied een geslaagd proefveld aangelegd en een aantal jonge Balsa-mannen in de cultuur onderwezen met de bedoeling dat zij deze na zijn vertrek zouden voortzetten. Toen de expert na enkele jaren terugkeerde groeide er slechts onkruid op het veld. Waarom? Hij had geen rekening gehouden met de sociaal-juridische voorwaarden voor de economische innovatie. De jonge mannen bleken niet over de bevoegdheden te beschikken om zelfstandig de verantwoordelijkheid voor het gebruik van de grond te dragen. Tot de rechtsopvattingen van de Balsa behoort de conceptie dat er voor de beschikking over of het gebruik van grond en ook voor de activiteiten van individuen verantwoording moet worden afgelegd tegenover de gemeenschap van de voorouders, de levenden en de toekomstige generaties.⁴ Verantwoordelijkheid en de daarmee verbonden bevoegdheden en verplichtingen zijn afhankelijk van leeftijd en sexe. Zij liggen in de eerste plaats bij de oudere mannen, de hoofden van de familie die het contact met de voorouders onderhouden. Door de organisatie van de rijstbouw, de oogst en de verdeling van de

opbrengst in handen van de jonge mannen te leggen, was de expert voorbijgegaan aan de locale juridische verhoudingen.

De andere door Schott beschreven projecten betreffende de verbouw van nieuwe handelsgewassen, de veeteelt en de inrichting van een service station voor kunstmest en moderne landbouwapparatuur. In twee van die gevallen speelde onbekendheid met het Balsa recht en in één geval met het Ghanese overheidsrecht de doorslaggevende rol. Het zijn slechts schoolvoorbeelden,⁵ en ik denk dat velen onder U de reeks met eigen ervaringen op Uw verschillende werkterreinen aan zouden kunnen vullen. Kennis van lokaal recht garandeert natuurlijk niet het welslagen van ontwikkelingsprojecten. In het voorbeeld van zojuist was het wellicht mogelijk geweest het project gunstiger te laten verlopen door de ouderen erbij te betrekken of door andere aanpassingen aan de heersende rechtsverhoudingen. In andere gevallen zal ook dat niet voldoende zijn. Inzicht in de moeilijkheden en in de rol die het recht daarin speelt zou de planner er evenwel van kunnen afhouden het project op te zetten. Daardoor zou tenminste veel geld worden gespaard en zouden veel frustraties worden voorkomen.

III

In verhouding tot de in werkelijkheid meestal zeer complexe situatie op het gebied van het recht in ontwikkelingslanden is het gegeven voorbeeld eigenlijk te eenvoudig. In feite hebben wij nooit met slechts één recht, één systeem van regels, concepten en instituties te maken. In werkelijkheid is er een pluraliteit van recht: een veelvoud van regels en instituties die op hetzelfde gebied van sociaal en economisch handelen betrekking hebben, maar die qua inhoud, vorm en structuur meestal aanzienlijk, soms fundamenteel van elkaar verschillen.⁶ Een van de hoofdcomponenten is het locale traditionele recht, de voornamelijk ongeschreven *native laws and customs*, de *adats*. De tweede hoofdcomponent is het door allerlei overheidslichamen geschapen recht, voor het grootste deel bestaande uit wetten, verordeningen, beschikkingen en jurisprudentie. Oorspronkelijk door de vroegere koloniale heersers voor hun eigen rechtsbetrekkingen geïmporteerd, werd dat recht in de loop van de geschiedenis ook van toepassing verklaard op de plattelandsbevolking, vooral op de

gebieden van bestuur en rechtspraak, het strafrecht en op de economische verhoudingen tussen de verschillende bevolkingsgroepen. Tenslotte vinden wij in vele landen nog een derde hoofdcomponent, religieus recht, zoals Hindurecht of Islamitisch recht.

Juristen en politici hebben van deze complexe mengeling een orde gemaakt. Zij maken een scherp onderscheid tussen de deelsrechtssystemen, leggen vast op welke categorieën van personen, goederen of transacties welk recht van toepassing is, en welke rechtsprekende instellingen tussen wie in welke geschillen bevoegd zijn beslissingen te nemen.⁷

Maar deze orde is slechts een juristenorde en in zekere zin niet meer dan een façade. Maatschappelijke betekenis krijgen de abstracte concepten, regels en beginselen van recht pas doordat mensen zich in hun gedrag daarop oriënteren en er in hun handelingsstrategieën van gebruik maken. Als wij nu proberen te achterhalen in hoeverre en wanneer mensen zich in zo'n pluralistische rechtssituatie op het recht oriënteren en onder welke condities, met welke motieven en sociaal-economische consequenties mensen gebruik maken van de door de verschillende systemen aangeboden rechtsposities, -verhoudingen en -handelingen en ook van instituties van administratie en rechtspraak, dan blijkt de realiteit dermate complex en vaak zo verwarrend dat het welhaast onmogelijk is om zelfs maar per afzonderlijk ontwikkelingsland tot generalisaties te komen. In feite ligt achter de façade van het juridisch verwetenschappelijkte nationale rechtssysteem van elk ontwikkelingsland voor degenen die erin moeten leven en werken - als boer, ambtenaar of rechter, als onderzoeker of ontwikkelingsdeskundige - een jungle, de jungle van het feitelijke rechtspluralisme.⁸

Eén ding is duidelijk: wie met de jungle te maken heeft, al is het alleen maar omdat hij in de jungle werkt en daar iets tot stand wil brengen, moet de jungle kennen: de gevarieerde begroeiing, haar gebruiksmogelijkheden, de onderlinge afhankelijkheid van fauna en flora, de paden door de jungle. Hij moet weten onder welke omstandigheden ontbossing tot erosie zal leiden en welke factoren de introductie van nieuwe boomsoorten of het aanleggen van nieuwe wegen begunstigen of onmogelijk maken. M.a.w. kennis van de complexe juridische structuren en inzicht in de maatschappelijke betekenis van de verschillende soorten recht zijn essentiële voorwaarden voor het werken in de jungle van het rechtspluralisme.

Helaas is bij degenen die als het ware het bosbeleid voeren deze kennis meestal niet aanwezig. Met name bij vele ontwikkelingsdeskundigen bestaan de meest vreemde denkbeelden over de samenhangen tussen recht en sociaal-economische verandering.

Serieuus onderzoek wordt nauwelijks verricht. Als men al informatie inwint, dan meestal alleen bij juristen, en zie daar: op de door de rechtswetenschap vervaardigde kaart is geen jungle te bekennen. Er is een bosgebied met, toegegeven, verschillende typen bomen, maar die staan keurig geordend naast elkaar, gescheiden en verbonden door brede overzichtelijke wegen. Heeft men geconcludeerd dat één soort bomen, de bomen van het lokale volksrecht, minder exporthout oplevert of de teelt van meer lucratieve bosproducten in de weg staat - wat is er dan gemakkelijker dan een herbebossingsplan te maken, een stukje volksrechtbos te kappen en er de nieuwe gave overheidsrechtsbomen te planten die zo goed in de markt liggen.

Dat klinkt wat onvriendelijk maar het geeft, denk ik, vrij redelijk de opvatting weer die men regelmatig in ontwikkelingslanden maar ook in dit land tegenkomt: namelijk dat het traditionele recht van lokale gemeenschappen verantwoordelijk is voor de slechte economische toestand van de achtergebleven en primitieve plattelandsbevolking, dat het de boeren belemmert het beschikbare economische potentieel optimaal te gebruiken en dat het traditionele recht zo de ontwikkeling en modernisering van de maatschappij tegenhoudt.⁹ En even regelmatig probeert men deze ongewenste toestand te verbeteren door het traditionele recht door zogenaamd modern recht, westers recht, te vervangen. Met behulp van modern recht zou oneconomisch grondgebruik en fragmentatie worden voorkomen. Met behulp van modern recht zouden gezinnen en individuen rechtstitels, eigendom, krijgen waardoor zij individueel en ongehinderd door communale familiebanden of langdurige besluitvormingsprocessen rationele beslissingen zouden kunnen nemen. Met deze rechtstitels - en daar komt de aap uit de mouw - zouden de boeren hun land als zekerheid kunnen stellen voor op te nemen kredieten, voor investering ter opvoering van de productie.¹⁰ Zo luidde, tenminste in het recente verleden en maar al te vaak ook thans nog, de heersende opvatting in het bonte gezelschap van ontwikkelingsplanners.

Wat is de achtergrond van zulke ideeën? Men heeft een uiterst beroerde toestand waargenomen: armoede, ondervoeding, sociale en economische ongelijkheid, onvoldoende exploitatie van beschikbare hulpbronnen. Uit deze constatering wordt geconcludeerd dat "er iets gebeuren moet", dat er actief moet worden ingegrepen. Als er alternatieven tegen elkaar worden afgewogen, dan gebeurt dat uitsluitend binnen het scala van actief ingrijpen. Er wordt zelden gevraagd of de uitvoering van de bedachte plannen de toestand niet alleen nog maar slechter zouden kunnen maken, of een niet-ingrijpen niet het kleinere euvel zou kunnen zijn. De confrontatie van het negatieve heden met een positief toekomstbeeld verdoezelt deze mogelijkheid. Hierin ligt besloten wat Myrdal terecht een systematisch overoptimisme heeft genoemd.¹¹ Recht, als in de toekomst geprojecteerde ideale orde, is de optimale uitdrukkingsvorm voor dit overoptimisme.¹² Vooral gedurende de afgelopen twintig jaren is dit overoptimisme gevoed door zogenaamde *development lawyers*, ontwikkelingsjuristen, die met beroep op rechtssociologische theorieën het *legal engineering* met behulp van westers recht hebben verkondigd.¹³

De preoccupatie met het op de toekomst gerichte recht, het vertrouwen in de doelmatigheid van recht als instrument voor positieve verandering, gaat meestal samen met een grondige miskenning van de historische en huidige maatschappelijke betekenis van recht; een miskenning die vooral voortvloeit uit de op mythe en ideologie gebaseerde ideeën over het wesen en de functies van recht, door politici, juristen en filosofen rond dat begrip gegeven.

Recht wordt daarbij voorgesteld als een stelsel van prescriptieve normen, van regels die een bepaald gedrag voorschrijven en die bij normafwijkend gedrag met een sanctie dreigen.¹⁴ De betekenis van recht wordt ruwweg afgeleid uit de eraan toegedachte functies van gedragsregulering, sociale controle en conflictoplossing. In gevallen waarin het recht die functies niet blijkt te vervullen, bijv. als velen zich niet aan het recht houden, heet het recht ongeldig of niet effectief. Het recht heeft dan blijkbaar niets met gedrag te maken en wordt derhalve als irrelevant verworpen en met minachting gestraft.¹⁵ De hierin liggende assumptie van een causaal verband tussen recht en gedrag treft ook het omgekeerde, het positieve geval: daar, waar gedrag in overeenstemming is met het recht, en recht dus effectief is, wordt het recht als de oorzaak daarvan gezien.

Toegepast op de situatie in ontwikkelingslanden leidt deze causaal-deterministische opvatting tot het volgende denkpatroon: tussen het gedrag van de boeren met zijn ongunstige economische gevolgen en het traditionele recht wordt - expliciet of impliciet - een causaal verband gelegd alsof er in dat recht iets was dat de mensen ertoe zou dwingen economisch zo te handelen dat ze in steeds diepere armoede terecht komen. Wijken de mensen echter van het traditionele recht af, dan is het traditionele recht dus niet effectief en is dat de reden waarom de economische toestanden zo slecht zijn. Zo wordt het traditionele recht door de juristendogma's in een hoek gedreven waaruit geen ontkomen is. In beide gevallen wordt de neiging om het met nieuw modern recht te proberen, en daarmee de tendentie tot overoptimisme, gevoed. Het recht dat de oorzaak is van de huidige misère moet verdwijnen. Het nieuwe recht daarentegen, meestal op westers recht geënt, is nog niet negatief belast; integendeel, het heeft een indrukwekkende staat van dienst omdat het samenvalt met de groei van de welvaartsmaatschappijen in het westen. Ook hier worden uit gelijktijdigheid causale relaties afgeleid.¹⁶

Concrete analyses, plausibele demonstraties van functionele of causale verbanden tussen een bepaald soort recht en sociale en economische condities, overtuigende voorbeelden waar het nieuwe recht inderdaad tot gunstige ontwikkelingen heeft geleid, worden echter zelden gegeven. Men denkt er eenvoudig niet systematisch over na. En daarmee is de vraag hoe de sociale en economische ontwikkelingen verder zullen verlopen als men niet door middel van juridisch-organisatorische maatregelen in zou grijpen, gewoon niet aan de orde. Men vraagt zich niet serieus af wat het reëel te verwachten effect van de geplande maatregelen zal zijn, noch welke prognose de voorkeur zou verdienen. Er is maar één *good will* bonus uit te delen en die krijgt het nieuwe, moderne, westerse recht. D.w.z. men geeft de bonus zelf aan zichzelf, want men maakt de nieuwe wetten zelf. De vraag naar het kleinere euvel wordt bij voorbaat niet gesteld.¹⁷ Zo wordt het denken over recht tot een van de voornaamste factoren in de door Myrdal geconstateerde mengeling van opportunisme en valse veronderstellingen die er ook buiten het onmiddellijke gebied van het recht toe leiden dat er niet systematisch over processen van sociale, economische en politieke verandering wordt nagedacht.

IV

Ik wil vandaag proberen duidelijk te maken hoe belangrijk het is dat wij ons los maken van de heersende visie op het recht. Wat zien wij daar achter de façade van het juristenrecht?

Laat mij dat illustreren aan de hand van een kleine impressie van hoe het recht werkt, ontleend aan mijn eigen onderzoek in West-Sumatra.¹⁸ Het gaat hierbij vooral om grondenrecht en geschilsbeslechting.

In West-Sumatra geldt officieel de hele Indonesische agrarische wetgeving, inmiddels uitgegroeid tot zo'n 1000 bladzijden aan wetten, verordeningen, ministeriële en presidentiële besluiten, uitvoeringsreglementen etc. De Agrarische Basiswet van 1960 regelt het omzetten van adatrechten op grond in rechtsvormen die in principe westers zijn en heft daarmee het oude dualistische systeem op waarin Nederlandse zakelijke rechten naast de verschillende vormen van traditionele rechten op grond voorkwamen.

In de praktijk echter worden rechtsverhoudingen m.b.t. grond en grondtransacties - verdeling, vererving, verpanding, deelbouw - tot op heden bijna uitsluitend door het traditionele recht, de Minangkabause adat, beheerst. Volgens dat recht is de meeste grond familiebezit van de matrilineaire afstammingsgroepen en wordt verdeeld en vererfd binnen deze groepen. Van al het geschreven recht wordt zelden en dan nog zeer selectief gebruik gemaakt. Slechts 2-4% van de landbouwgronden waren in 1975 überhaupt geregistreerd en vielen dus onder de Agrarische Basiswet. Het selectieve gebruik dat sommigen van het nieuwe recht maken ligt vooral op het vlak van omzetting van familiegrond in individueel eigendom met het doel de grond aan vererving binnen de matrilineaire verwantengroep te onttrekken en naar vererving in gezinsverband over te hevelen. De volgens het nieuwe recht verworven eigendom wordt namelijk in de huidige adat als persoonlijk verworven goed beschouwd en is daarmee niet (meer) aan het erfrecht van de matrilineaire verwanten onderworpen. Men probeert deze registraties zo veel mogelijk geheim te houden, omdat zij tegen de adat indruisen. Dezelfde boeren die proberen hun land te laten registreren verwerpen in het openbaar de nieuwe wetten als onaanvaardbare Javaanse regeringsinvloed, wat hen er overigens niet van afhoudt diezelfde wetten in gesprekken met regeringsfunctiona-

rissen als een belangrijke bijdrage aan de modernisering en vooruitgang van Indonesië te prijzen.

Tot de agrarische wetgeving behoort voorts een wet die de deelbouwverhoudingen regelt en een wet die ter bescherming van kleine boeren o.a. bepaalt dat verpande grond na verloop van 7 jaar aan de pandgever terug moet worden gegeven zonder dat deze de pandsom terug kan eisen. Van deze bepaling werd uitsluitend in de jaren 60 en dan nog sporadisch door de bevolking gebruik gemaakt. Gezien de sociaal-economische achtergronden van verpanding in West-Sumatra - het zijn hier meestal de rijke families die land verpanden - was die regel zo onzinnig dat inmiddels zelfs de overheidsrechtbanken weigeren dit stukje wetgeving toe te passen. De deelbouwwet wordt zowel door boeren als rechters genegeerd.

Ruzie over land, in samenhang met verpandings- en verervingskwesaties wordt eerst en vooral op dorpsniveau behandeld. Minangkabause dorpen kennen een even complex als invloedrijk institutioneel apparaat voor geschilsbeslechting. Naast een door de overheid gecreëerde dorpsraad met een officieel bemiddelende taak, bestaat er een hiërarchie van adatfunctionarissen en adatraden wier bemiddelende activiteiten met beroep op adat gelegitimeerd worden. Voor deze raden en functionarissen, wier macht en invloed in de loop der tijd sterk is uitgehold, is geschilsbeslechting een van de laatste politieke functies waardoor zij macht uit kunnen oefenen. Zij benadrukken dan ook onafgebroken de procedurele beginselen van adatrechtspraak - met name het beginsel dat gemeenschappelijke beraadslaging dient te worden voortgezet totdat er een voor iedere betrokkene acceptabele uitweg is gevonden, *musyawarah untuk mupakat*. Maar doordat het hele proces van geschilsbeslechting in feite zo is verweven met de verdere *ins* en *outs* van de dorpspolitiek komen de beoogde consensuele eindbeslissingen zelden tot stand, en is het gewoon dat geschillen over grond jaren, ja soms generaties lang onbeslist blijven. Het *musyawarah*-beginsel (het concessie- en compromis beginsel) blijkt niettemin zijn volle kracht te behouden in die zin dat een beslissing uitsluitend als geldig wordt aanvaard als er tussen de betrokkenen een consensus is bereikt.

Intussen doen partijen bepaald hun best om het bestaande systeem van besluitvorming te manipuleren en schuwen daarbij niet tevens gebruik te

maken van de eventuele voordelen die de instellingen van de staat en m.n. de rechtbanken kunnen bieden. Vooral de overheidsrechtbanken zijn daar bijzonder dankbare objecten voor, omdat zij zo ver af staan van het dorpsleven en de complexiteit van verervingsgeschillen meestal niet kunnen overzien. Toch passen zij in geschillen over vererving en verpanding eveneens adatrecht toe; een adatrecht echter dat door zijn interpretatie en toepassing in een niet-traditionele context (organisatiestructuur van de rechtbank, westers proces- en bewijsrecht, westerse juridische logica) iets anders is geworden dan de adat waarop het merendeel van de boeren en adatfunctionarissen zich oriënteert. Voor de meeste mensen is vooral daarom de gang naar de overheidsrechter een moeilijk calculeerbaar risico, en niet zozeer omdat rechters en getuigen door financiële middelen, politieke druk of vriendschappelijke relaties in hun beslissingen worden beïnvloed, want dat komt ook op dorpsniveau veelvuldig voor.

Is er al met al dus weinig reden om het functioneren van het traditionele recht en de daarop gebaseerde instellingen van geschilsbeslechting te romantiseren, de werking van het recht van de overheid en de daarop gebaseerde instellingen kunnen - zowel in Indonesië als in andere ontwikkelingslanden - evenmin bewondering oogsten. De bedoelingen die politici, planners en ontwikkelings-juristen met hun wetten hebben gehad zijn bijna nergens verwezenlijkt.¹⁹ Bijna geen grondenrechtshervormingswet heeft een rechtvaardiger verdeling van grond ten gevolge gehad, de invoering van westerse eigendomsvormen heeft er niet toe bijgedragen dat de boeren meer rechtszekerheid kregen. En als het tot "westers" economisch gedrag leidde, dan is dat gepaard gegaan met ongewenste gevolgen, namelijk dat sterkere leden van de bevolking het nieuwe recht konden gebruiken om steeds meer goederen en land te accumuleren. Ook de rol van de overheidsrechtbanken in geschilsbeslechting is kwantitatief heel beperkt. Er wordt slechts een zeer klein percentage van geschillen buiten het dorp beslecht.²⁰

Dit falen van het overheidsrecht wordt meestal verontschuldigd door er op te wijzen dat de levenswijze van de plattelandsbevolking nog zo sterk beheerst wordt door traditionele denkpatronen en instituties. Deze gelui-

den hoort men echter meestal alleen maar als het over het recht op het platteland gaat. Als er over de betekenis van modern recht voor de moderne sectoren van de maatschappij gesproken wordt is er voor zulke relativerende uitvluchten veel minder ruimte. De achtergebleven dorpelingen mogen nog niet voldoende rijp zijn om met het moderne recht te leven; degene die in de moderne sector van de maatschappij leeft is het wel. Orde in politiek en bestuur, in het moderne bedrijfsleven, in internationale betrekkingen kan men zich zonder het moderne recht niet voorstellen.

Maar is dat werkelijk zo? In hoeverre is het juist te stellen dat de in deze sectoren bestaande orde - voor zover er al van orde sprake is - een gevolg is van het feit dat mensen zich conform het overheidsrecht gedragen? Formeel hebben bedrijven in de moderne sector een door dat recht geregelde organisatievorm. Men doet echter zijn uiterste best deze op een geheel eigen manier in te vullen en zich te onttrekken aan de daaruit voortvloeiende verplichtingen - vaak met groot succes - en overigens niet anders dan in onze samenleving. Ook in deze sfeer spelen de rechtbanken als instellingen van geschilsbeslechting en handhavers van het overheidsrecht nauwelijks een rol. Privé- noch overheidsbedrijven nemen hen in commerciële geschillen au sérieux, maar geven de voorkeur aan geschilsbeslechting buiten de rechtbanken om.²¹

Laten wij verder kijken naar het gebied van het constitutionele recht en bestuursrecht in ruimere zin. Men hoeft de vraag nauwelijks te stellen. De keurige democratische constituties; houdt men zich eraan? Wordt er inderdaad volgens de kieswetten gekozen? Worden de verhoudingen tussen overheid en burgers, en tussen overheidsinstellingen onderling werkelijk effectief door het recht beheerst? Produceert de moderne, rationele bureaucratie inderdaad snelle en efficiënte beslissingen? Wie zou zulks ooit willen volhouden? Bij de beschouwing over het recht in deze sferen mogen wij echter niet over het hoofd zien dat ook hier rond de sociaal-economische en politieke verhoudingen naast het officiële recht nieuwe regels en sanctie-mechanismen zijn ontstaan, waaraan men zich - vergelijkbaar misschien met het traditionele recht op lokaal niveau - in veel sterkere mate houdt; het volksrecht van de corruptie als men zo wil.²²

V

Deze situatieschets, die in grote lijnen voor de meeste ontwikkelingslanden zou kunnen gelden, laat ons zien dat het met de effectiviteit van het recht nogal slecht gesteld is. Hieruit mogen wij echter niet concluderen dat het recht geen maatschappelijke betekenis zou hebben. Want ook in de bovengeschetste situaties oriënteren mensen zich hun gedrag op recht en maken zij gebruik van juridische vormen en instituties, en heeft dat gedrag vergaande sociaal-economische en politieke gevolgen. Ik wil in het kort een paar aspecten hiervan belichten.

Zowel traditioneel recht als overheidsrecht constitueren en legitimeren machtsposities, zowel van traditionele functionarissen, ambtenaren en bureaucratieën als van burgers onderling. Veel rechtsconflicten zijn in wezen politieke conflicten over de vraag wie beslissingen mag nemen, veranderen of handhaven. Het conflict tussen volksrecht en overheidsrecht is dan ook voornamelijk een politiek conflict tussen overheidsinstellingen en lokale sociaal-politieke eenheden en hun gezagsdragers over de vraag wie recht mag maken, veranderen, interpreteren of handhaven.²³

Deze aspecten van de tegenstelling tussen die twee rechtssystemen zijn vaak belangrijker dan inhoudelijke verschillen. Veel politieke conflicten worden via het recht uitgevochten zonder dat het daarbij voornamelijk om de inhoud van het recht gaat. De slogan "*one law-one nation*" bijv. verwoordt vooral het streven van centralistische regeringen om de autonomie van lokale politieke eenheden in te perken. Regeringen geven hun politieke doeleinden een juridische vorm om ze ook tegen de weerstand van de bevolking legitiem door te kunnen zetten en verzet ertegen te criminaliseren. Soms worden wetten slechts gemaakt ter vervanging van daadwerkelijke op de realisering van de doeleinden gerichte actie.²⁴ Ook minderheden plegen hun politieke of economische eisen te juridiseren en daarmee een voor de overheid vaak bijzonder ergerlijke vorm te geven.²⁵ Hetzelfde zien wij ook op kleinere schaal waar rechtbankprocedures worden gebruikt om politieke tegenstanders te elimineren, economische concurrenten uit te schakelen of om zich te emanciperen uit de beperkingen van traditionele sociale en juridische structuren.²⁶

Regeringen en burgers hebben nergens ter wereld ooit de rechtssociologische theorieën van het *legal engineering* nodig gehad om deze maatschappelijke betekenis van recht te appreciëren. De toenemende resignatie van de ontwikkelingsjuristen over het falen van wetgeving als instrument voor ontwikkeling mag er dan ook niet toe leiden het kind met het badwater weg te gooien. Want in alle ontwikkelingslanden vinden wij, in de koloniale en post-koloniale tijd, voorbeelden te over waaruit blijkt hoe recht wel degelijk kan worden gebruikt om de positie van sociaal-economische minderheden te verbeteren, zie bijv. de positie van Europese koloniale of van de huidige politieke elites²⁷, maar ook van slaven, arbeiders en vrouwen.

Ten tweede is het belangrijk te bedenken dat ook diegenen die bewust van het recht afwijken zich daarbij op het recht moeten oriënteren. Dat geldt met name voor allen die geacht worden hun beslissingen met behulp van recht te rationaliseren en te rechtvaardigen. Ook beslissingen die in afwijking van de juiste rechtstoepassing tot stand komen - hetzij door corruptie, hetzij door misinterpretatie van het traditionele recht - hebben vergaande gevolgen: zij worden in de rechtswetenschap opgenomen en dienen als materiaal waarmee generaties van jonge juristen en ambtenaren worden geschoold.²⁸

Een pluralistisch rechtssysteem is bovendien door zijn ruime keuzemogelijkheden extra gecompliceerd. Mensen kunnen kiezen tussen traditionele, neo-traditionele en overheidsinstellingen van rechtspraak; tussen huwelijks- en echtscheidingsvormen volgens Engels recht of volgens het recht van hun eigen ethnische groep²⁹; tussen het grondenrecht van de staat en dat van het lokale volksrecht. Ook al zijn die keuzes zelden helemaal vrij, toch relativëren zij elkaar en leiden zij ertoe dat de druk om zich volgens het recht te gedragen zwakker wordt. Want "het recht" in de zin van een exclusief recht bestaat niet. In de situatie van rechtspluralisme kan degene die van het overheidsrecht wil afwijken zich ter legitimatie op het traditionele recht beroepen of vice versa.

Als wij de studie van de maatschappelijke betekenis van recht zouden beperken tot het door het recht van de overheid gewenste gedrag, dan zouden wij ons als het ware opstellen als een econoom die in een maatschappij waar 20% van alle economische handelingen in het witte,

50% in het grijze en 30% in het zwarte circuit plaats vinden, zijn onderzoek en theorieën tot het witte circuit beperkt. Dan zouden wij bovendien over het hoofd zien dat de betekenis van wit en zwart in het besef van de plattelandsbevolking wel eens heel anders zou kunnen zijn. Het grijze en zwarte circuit bestaan echter bij de gratie van het witte en worden daar wel degelijk door bepaald.

VI

Is het dus tamelijk gemakkelijk plausibel te maken *dat* recht met gedrag te maken heeft, *wat* het er precies mee te maken heeft is moeilijk te zeggen. Met het dominerende causaal-deterministische model dat ik U daar net heb voorgelegd en dat uitgaat van prescriptieve normen kan deze samenhang niet worden verklaard.³⁰

Het model deugt om twee redenen niet. Ten eerste is het eenzijdig: het houdt geen rekening met niet dwingend voorgeschreven zgn. regelend recht noch met rechtsbeginselen. Ten tweede suggereert het ten onrechte een mono-causale relatie tussen norm en gedrag.³¹

Ik zou dit willen toelichten aan de hand van de relatie tussen de goederenstroom van de ene generatie op de andere die wij vererving noemen en het erfrecht.

De maatschappelijke betekenis van deze goederenstroom is evident. Hij bepaalt in hoge mate de continuïteit van sociale en economische eenheden.³² Dat geldt in het bijzonder voor die samenlevingen waar de ruilmogelijkheden voor de voornaamste produktiemiddelen, bijv. rijstland, sterk beperkt zijn, en waar vererving het voornaamste middel voor de herverdeling van deze goederen vormt.

Voor een onderzoeker is de kennis van de werkelijke goederenstroom even belangrijk als voor een planner: voor de onderzoeker omdat hij anders geen volledig beeld kan krijgen van de continuïteit in de sociaal-economische organisatie van de maatschappij; voor de planner omdat hij zijn planning baseert op bestaande of nieuw te creëren sociaal-economische eenheden. Wil hij dat zijn plannen langer dan één generatie het gewenste effect hebben, dan moet hij weten waar die goederen van de thans bestaande eenheden in de volgende generatie terecht komen en waarom.

De goederenstroom wordt in hoge mate gestructureerd door het erfrecht. Elke maatschappij kent zoiets als een erfrecht bij versterf dat de goederenstroom door de generaties heen vastlegt. Maar in elke maatschappij bestaat daarnaast, in meer of mindere mate, de mogelijkheid dat individuen onder bepaalde voorwaarden zelf over goederen kunnen beschikken, bijv. door een uiterste wilsverklaring. En tenslotte zijn er in alle samenlevingen juridische overdrachtvormen bekend waarmee op vererving geanticipeerd kan worden, bijv. door schenkingen. Mensen houden met deze verschillende overdrachtvormen rekening en kiezen diegene waarmee zij het beste hun doeleinden kunnen verwezenlijken.

Hier zien wij een belangrijk aspect van recht dat in het prescriptieve normmodel over het hoofd wordt gezien. Recht reduceert de maatschappelijk aanvaardbare gedragalternatieven en legt daarmee beperkingen op aan het gedrag van mensen. Maar dit hoeft helemaal niet te betekenen dat recht altijd een specifiek bepaald gedrag eist. In het geval van het erfrecht is het recht slechts in zoverre prescriptief dat het voorschrijft dat men zich aan de voor de opstelling van een testament bestaande regels moet houden indien men een rechtsgeldig testament wil maken. Maar welke keuze gemaakt wordt, of men een testament maakt of niet, is niet door het recht voorgeschreven. Dat geldt niet alleen voor vererving: welk gebruik men wil maken van produktiemiddelen, of men grond al dan niet verkoopt, verpandt, in deelbouw uitgeeft, of men een krediet opneemt etc., is meestal niet voorgeschreven. De keuzen die men binnen die door het recht toegelaten handelingsmogelijkheden maakt worden door een combinatie van zeer uiteenlopende en van geval tot geval verschillende factoren beïnvloed: door liefde, hebzucht, angst, apathie; door gewoontes, moraal, religie; door sociale, economische en politieke pressie. Zij worden ook wel door recht beïnvloed, maar de betekenis daarvan is altijd variabel. Hoe ruimer de door het recht gelaten keuzeruimte is, des te groter is de invloed van niet-juridische factoren.

Zo zien wij dat in een rechtssysteem dat sociale posities en verhoudingen op voet van abstracte vrijheid en gelijkheid regelt, de concrete invulling van deze vrijheid, d.w.z. het sociale en economische gedrag van mensen, in bijzonder sterke mate door de bestaande sociaal-economische machtsverhoudingen wordt beïnvloed.³³

De constructie van een causale of zelfs mono-causale betekenis van recht voor gedrag, zoals die door het causaal-deterministische model wordt gesuggereerd, is dan ook pure onzin.

De maatschappelijke betekenis van juridische vormen ligt in het gebruik dat mensen ervan maken om een eenmaal gemaakte keuze te realiseren. Alleen door dat gebruik te onderzoeken kunnen wij het relatieve gewicht van juridische vormen ten opzichte van elkaar en ten opzichte van niet-juridische handelingsvormen vaststellen.

De betekenis van recht voor gedrag ligt primair in de structurering van handelingsalternatieven. Om de invloed van recht, en binnen een pluralistisch systeem van verschillende rechten te kunnen vaststellen moeten wij dus onderzoeken in welke mate en onder welke voorwaarden mensen bij hun keuze van handelingsalternatieven door recht worden beïnvloed.³⁴

VII

In een gegeven concrete situatie zal de exacte betekenis van recht moeilijk vast te stellen zijn daar allerlei factoren tegelijk op de handelende mensen inwerken. De betekenis van recht wordt echter gemakkelijker te begrijpen als er in de loop van historische processen verschuivingen in die constellatie van factoren optreden. Het door het recht vrijgelaten scala van handelingsalternatieven is meestal ruim en daarbinnen kunnen zich aanzienlijke sociale en economische veranderingen afspelen zonder dat het recht er direct aan te pas komt.

Om bij het voorbeeld van vererving te blijven: een gedragspatroon waardoor goederen in overeenstemming met het intestaaterfrecht naar de leden van een matriliniaire afstammingsgroep stromen, en daar onder een groot aantal personen worden verdeeld, kan veranderen in een nieuw gedragspatroon waar alle goederen via schenkingen en testamenten binnen het gezin worden overgedragen. Daarvoor hoeft het recht niet veranderd te worden.

Omgekeerd zal de invoering van een nieuw erfrecht ten gunste van de gezinsleden niet tot een veranderd gedragspatroon hoeven te leiden als via testamenten en schenkingen de goederen nog steeds aan de leden van de afstammingsgroep kunnen worden overgedragen.

Of mensen zich anders gedragen is meestal afhankelijk van de andere

reeds genoemde factoren. Als mensen via deze factoren tot nieuwe gedragsvormen kunnen worden gestimuleerd of gedwongen, zal het locale traditionele recht zelden als rem op dat gedrag werken, te meer daar traditioneel recht veel minder dan ons eigen recht uit prescriptieve normen bestaat. Regels, om een oude adatgeleerde (Korn) te citeren, duiden in het traditionele recht veeleer aan "wat in den regel gebeurt, dan wat in den regel moet gebeuren".³⁵ En als dat gewenste gedrag niet meer door de flexibele regels van het recht gedekt wordt, dan kan men het recht, als men *wil*, veranderen. Er zijn dan ook voldoende voorbeelden bekend die laten zien *dat* deze rechten zich tamelijk moeiteloos en verrassend snel aan hebben kunnen passen aan veranderde sociale, economische en technische omstandigheden, en dat zij dus veranderd sociaal en economisch gedrag niet tegenhouden. Een van de klassieke voorbeelden komt eveneens uit Ghana, waar de bloei van de cacao-teelt en -handel zonder meer binnen het volksrechtelijke systeem plaats kon vinden.³⁶

VIII

Het functioneren van recht en veranderingen daarin, d.w.z. de manier waarop mensen zich in hun denken en handelen op recht oriënteren, mag dus niet los van economische, politieke, sociale en psychische factoren worden gezien. Een ideaaltypische benaderingswijze kan ons helpen de abstracte vormen, inhouden en structuren van de sociaal-politieke organisatie, "de staat", "de maatschappij", en van de verschillende soorten recht, "het overheidsrecht", "het traditionele recht", "het religieuze recht", te analyseren en te onderscheiden. In concrete situaties en veranderingsprocessen hebben wij echter niet met een ideaaltypische werkelijkheid te maken, maar met een zeer complex geheel van interdependente factoren.³⁷

Dan zien wij dat er op lokaal niveau noch op nationaal niveau een puur traditioneel recht of een puur overheidsrecht bestaat. Door de manier waarop mensen elementen van die abstracte deelrechtssystemen gebruiken beïnvloeden deze elkaar voortdurend. Er ontstaan mengvormen en deze, in Holleman's woorden "hybrid product(s) of two disparate and failing legal systems, still burdened with unresolved conflicts of old and

new values in the complex process of change" vinden wij op elk niveau van het recht: in de wetgeving, bij instituties zoals huwelijk, bij transacties en bij rechten, zoals in het West-Sumatraanse voorbeeld het erfrecht t.a.v. de volgens de Agrarisch Basiswet geregistreerde grond.³⁸

Ook moeten wij ons niet blind staren op "de staat" of "de maatschappij". Elke enigszins complexe maatschappij bestaat uit een veelvoud van sociaal-politieke en sociaal-economische groeperingen die tussen het individu en de meest omvattende eenheden, de staat, de statengemeenschap, de wereldeconomie staan - groeperingen zoals afstammingsgroepen, clans, stammen, dorpsgemeenschappen, maar ook bedrijven, economische branches, bureaucratieën of kerkgenootschappen. Deze groeperingen of sociale velden bezitten eigen gedragsregels die zij eventueel zelf kunnen wijzigen en handhaven. Zij worden daarin beperkt door van externe sociale velden afkomstige regels en controlemechanismen. Het zijn, in Moore's woorden, "semi-autonome velden".³⁹

Wij moeten dus van geval tot geval nagaan hoe de betreffende semi-autonome velden, bijv. de boerengemeenschap in een Afrikaans of Indonesisch dorp of een overheidsbureaucratie, intern gestructureerd zijn en hoe de externe factoren zich tot deze interne structuren verhouden.

Ditzelfde geldt voor de analyse van historische veranderingsprocessen en van hypothetische toekomstige veranderingen.⁴⁰ Want verschillende constellaties van externe en interne factoren zullen er vermoedelijk toe leiden dat mensen zich binnen hun sociale velden verschillend zullen gedragen.

Als wij met deze benaderingswijze de toestanden in ontwikkelingslanden analyseren zien wij dat het grotendeels *externe* factoren zijn en niet *intrinsieke* factoren van het traditionele recht, die het economisch gedrag van de plattelandsbevolking en de manier waarop zij zich op recht oriënteren hebben beïnvloed: bijvoorbeeld arbeidsmigratie, dwangarbeid, de geldeconomie, gedwongen koppeling aan de wereldmarkt, handelsrestricties, prijsregulering, opkooporganisaties; voorts nieuwe religies en culturele idealen, en tenslotte de invoering van nieuw recht door de overheid en de daarop gebaseerde politieke en administratieve instellingen.

Zo heeft de opkomende geldeconomie vrijwel overal tot een toenemende

individualisering van rechten op produktiemiddelen geleid en daardoor bijgedragen tot een verzwakking van de sociaal-economische verhoudingen binnen en tussen sociale eenheden, bijv. grootfamilies. Hierdoor veranderde overal de sociaal-economische betekenis van de traditionele rechtsnoties over het beheer en de verdeling van goederen, en ten dele de noties ook zelf.⁴⁴ De uiteindelijke effecten zijn echter ook afhankelijk van de *interne structuur* van de sociale velden en van de *manier waarop* het geld zijn intrede in die velden doet. Waar de autoriteit van traditionele gezagsdragers voornamelijk gebaseerd is op economische afhankelijkheidsrelaties kunnen veranderingen die voor de bevolking een toegang tot externe economische relaties inhouden tot een snel en drastisch verval van politieke macht leiden.⁴²

In maatschappijen in wier interne structuur sociale, economische, politieke en religieuze relaties slechts in geringe mate zijn gedifferentieerd is dat in veel mindere mate het geval.⁴³

Onafhankelijk hiervan verschilt het effect naarmate het geld via groepsleden wordt geïntroduceerd, zoals bijv. bij arbeidsmigratie, of via traditionele gezagsdragers. In het eerste geval zien wij ondermijning van de macht van traditionele gezagsdragers, in het andere geval worden juist zij tot entrepreneurs en weten hun politiek-economische machtspositie te versterken.⁴⁴

Ook voor de verklaring van verschillen in gebruik en effectiviteit van overheidsrechtbanken schijnen de variabelen die samenhangen met de interne structuur van de sociale velden waar de justiciabelen toe behoren en de plaatsing van die rechtbanken ten opzichte van die sociale velden belangrijker te zijn dan factoren als bevolkingsdichtheid, sociaal-culturele homogeniteit of traditionele versus moderne instelling van de bevolking, waarvan men wellicht intuïtief een grotere betekenis zou verwachten.⁴⁵

Zo schijnen in grote lijnen de beslissingen van overheidsrechtbanken en traditionele rechters effectiever te zijn naarmate er binnen het traditionele systeem een kleinere variëteit is van gezagsdragers die conflicten mogen behandelen.⁴⁶ Bovendien geldt dat, wanneer overheidsrechtbanken binnen een bestaand sociaal veld worden geplaatst, er relatief veel gebruik van wordt gemaakt en dat men zelden tegen hun beslissingen in gaat. Wanneer zij daarentegen buiten de bestaande traditionele jurisdic-

ties worden geplaatst, wordt er relatief weinig gebruik van gemaakt en gaat men vaker tegen hun beslissingen in hoger beroep.⁴⁷

Dergelijke ervaringen zullen niet slechts voor de invoering van rechtbanken gelden. Het is te verwachten dat ook bij de introductie van andere organisatievormen, bijv. coöperaties, of van technisch-organisatorische vernieuwingen die de participatie van de plattelandsbevolking in het ontwikkelingsproces willen bevorderen, het succes afhankelijk zal zijn van de interne structuur van de sociale velden en van de plaatsing van de nieuwe factoren ten opzichte daarvan.

IX

Dames en heren,

Mijn analyse van de maatschappelijke betekenis van het recht in ontwikkelingslanden is niet erg bemoedigend. De geconstateerde euvels zullen moeilijk te verhelpen zijn. Maar als wij ons de daar heersende toestanden voor ogen houden zou dat ons eigenlijk niet mogen verrassen. En dat juist ik, of meer in het algemeen al diegenen die het recht in deze landen onderzoeken, een toverformule voor ontwikkeling zouden bezitten zal ook niemand onder U hebben verwacht.

Recht, en dat is een van de conclusies die wij moeten trekken, is juist geen tovermiddel, ofschoon het regelmatig als zodanig wordt gehanteerd. Wij hebben gezien dat juist hierin een belangrijk, maar vaak destructief aspect van zijn maatschappelijke betekenis ligt. Het maken van wetten zonder realistische mogelijkheden of zelfs de intentie ze inderdaad uit te voeren kweekt slechts cynisme⁴⁸ en ondermijnt de kracht van andere sociale en juridische instituties. En het idee dat het gebrekkig functioneren van grootschalig ingevoerd overheidsrecht aan gebreken in dat recht zou liggen en dat bijv. met meer precisie of verfijnde juridische formuleringen meer succes zou kunnen worden geoogst, is even naïef als de opvatting dat het in het wezen van het traditionele recht zou liggen ontwikkeling te belemmeren.⁴⁹ Anderzijds is overoptimisme ten opzichte van een puur traditioneel volksrecht even misplaatst als men weet dat de sociaal-politieke mechanismen die vroeger de traditionele rechtshandhaving droegen verregaand ondermijnd zijn en niet in hun oorspronkelijke vorm kunnen

worden hersteld. Bij nadere analyse blijkt trouwens meestal dat de mede aan het recht toegeschreven misstanden eerder met technische, economische of politieke middelen zouden moeten worden veranderd. Men zal er dan ook in de eerste plaats naar moeten streven via deze wegen een stabiele en coherente orde te bevorderen.

Wel zal het succes van deze pogingen vrijwel altijd mede van de maatschappelijke betekenis van het bestaande recht afhangen, en soms niet zonder bewuste veranderingen in het recht plaats kunnen vinden. Maar dan moet men wel eerst weten hoe en waar men deze veranderingen aan moet brengen. Daarbij staat men niet voor de simpele keuze tussen overheidsrecht en traditioneel recht, want de abstracte noties en instituties van beide staan in nauw verband met elkaar. Alles wat men kan doen is proberen dat verband te veranderen. Een verschil tussen overheidsrecht en traditioneel recht dat daarbij niemand onverschillig zou mogen laten, maar dat door de preoccupatie met het instrumentele aspect van recht al te vaak over het hoofd wordt gezien, is dat de traditionele rechtselementen nog het meest aansluiten bij de werkelijke sociale en economische leefwijze van het overgrote deel van de plattelandsbevolking en nog het meest hun gevoelens van rechtvaardigheid weerspiegelen. Meer ruimte voor volksrechtelijke instituties betekent echter de facto een reductie van politieke macht aan de zijde van de overheid, en daarmee zou een groot deel van het bureaucratisch apparaat dat vooral bestaat bij de gratie van plannen en wetten maken, zonder werk komen.

Ook dat zijn randvoorwaarden voor onze keuze.

Deze inzichten zijn bitter, maar ze helpen prioriteiten te stellen. Mijn door tijdgebrek slechts ruw geschetste voorbeelden laten zien hoe hiervoor uit de sociaalwetenschappelijke bestudering van het recht belangrijke variaties in zijn concrete maatschappelijke betekenis afgeleid kunnen worden. De theorie over de samenhangen tussen recht en sociaal-economische en politieke variabelen staat nog in haar kinderschoenen, want er is op dit gebied nog maar verbazend weinig onderzoek verricht. Maar ik hoop toch duidelijk te hebben gemaakt dat men met die kinderschoenen soms gemakkelijker zijn weg in de jungle van het rechtspluralisme kan vinden dan met de laarzen van zoveel ontwikkelingspolitici en planners. Daarbij zouden onderzoeker en planner toch veel gemeen moe-

ten hebben. Want plannen is voorspellen en voorspellen is het meest ambitieuze doel van elke theorie. De terughoudendheid, ja soms afkeer van theoretische beschouwingen die men bij planners nogal eens aantreft⁵⁰ is dan ook ongepast. Zowel de theoreticus als de planner worden geleid door veronderstellingen over de sociale realiteit en over de functionele en causale verbanden daarin. Beide dienen zich daar rekenschap van te geven. Maar het is een misvatting te denken dat de theoreticus abstracter en meer generaliserend zou werken dan de planner. De verschillen liggen in de aard van de abstracties en generalisaties en in de tijds- en actiedruk waaronder beide moeten werken. Niet alleen op het gebied van de met behulp van recht bedreven ontwikkelingspolitiek hebben gebrek aan kennis van de bestaande toestanden, ondoordachte veronderstellingen en in een strikt tijdschema geperste acties tot het mislukken van plannen en projecten geleid. Meer tijd en geld te besteden voor onderzoek en theorievorming zou daarom ook hier zeer aan te bevelen zijn.⁵¹

Dat er ook planningsdeskundigen zijn die deze inzichten delen moge blijken uit de woorden van prof. Simha, planningsdeskundige aan het MIT: "Een neiging tot regulering, die in tijden van schaarste al snel de kop opsteekt moet je zoveel mogelijk onderdrukken. Je komt daarmee namelijk snel terecht in een systeem dat aan elkaar hangt van procedures en strakke regels die het feitelijke werk al snel gaan overheersen. Het is de taak van een bestuur, en dus ook van een planner, om een stimulerende sfeer te scheppen, een omgeving die uitnodigt tot creativiteit en kwaliteit. Zonder die kwaliteit van het eigenlijke werk is het einde inderdaad dichtbij".⁵²

Dit laatste citaat, Dames en Heren, had - hoewel het in dit verband zeer toepasselijk zou zijn - geen betrekking op sociaal-economische veranderingen in ontwikkelingslanden maar op een ander ontwikkelingsproject, dat Simha voor een symposium georganiseerd voor de Erasmus Universiteit onder de loep nam, namelijk de Nederlandse universiteiten. Ook hier domineert de recht en ontwikkelingsideologie en het daaruit voortvloeiende overoptimisme. Er wordt geprobeerd met behulp van recht het universitair onderwijs en onderzoek meer rendabel te maken en de kwaliteit te bevorderen. Op pijnlijke wijze leren ook wij de maatschappelijke betekenis van recht kennen en geven wij tevens door ons eigen

denken en handelen betekenis aan dat recht. Dagelijks zien wij hoe de verschillende leden van onze gemeenschap zich met vaak zeer uiteenlopende doelstellingen en met meestal niet te overziene gevolgen op dat recht oriënteren en hoe zij - wij - als bestuursleden, leden van raden, commissies en vakgroepen de wet op de 2-fasenstructuur en de ons overspoelende, en vaak tegenstrijdige ministeriële en ambtelijke nota's en kaderstellingen in handelingsstrategieën gebruiken. Duizenden ministeriële manuren, waarin voorlopige nota's, nota's en nieuwe nota's worden geproduceerd leiden ertoe dat honderden manuren aan de universiteiten verloren gaan voor onderzoek en onderwijs. Slechts een enkeling heeft de moed er duidelijk op te wijzen dat het ministerie niet in staat is zich een oordeel te vormen over de inhoud en werkwijze van wetenschappelijk onderzoek en dat vele honderden ambtenaren, in de woorden van de rector van de R.U. Limburg, prof. Hemler, "op zinloze bureaucratische wijze worden zoetgehouden".⁵³ De onlangs uitgelekte conceptbeleidsnota "Beiaard" tracht daar blijkbaar de consequenties uit te trekken door de tweede fase onderzoeksopleiding maar helemaal af te schaffen.⁵⁴ Het is voorwaar een constructieve gedachte voor diegenen die de universiteit willen laten opgaan in de maatschappij! Maar het waarschijnlijk kleinere euvel wordt door prof. Hemler eveneens genoemd: halvering van het ministerie zou de wetenschappelijke instellingen vele honderden plaatsen kunnen opleveren voor wetenschappelijk onderzoek.⁵⁵

De door mij behandelde voorbeelden en het citaat van Simha laten zien dat mijn poging de maatschappelijke betekenis van recht te analyseren en de conclusies die ik eruit heb getrokken niet specifiek zijn voor ontwikkelingslanden, tropische of niet-westerse landen. Specifiek voor die landen is dat het sociale pluralisme en vooral het rechtspluralisme daar bijzonder duidelijke contouren heeft en dat de economische situatie van het overgrote deel van de bevolking zo abominabel slecht is. Maar de problematiek is op zichzelf van meer algemene aard. De distantie die wij door de studie van de maatschappelijke betekenis van recht in ontwikkelingslanden winnen, kan ons dan ook helpen onze eigen situatie beter te begrijpen. Wij moeten ons daarbij de studenten voorstellen als kleine boeren, de docenten als adatfunctionarissen, de hoogleraren als traditionele hoofden, het bestuur als lokaal bestuur en het ministerie dat blijft ministerie.

Toekomstige ontwikkelingssociologen zullen de zich nu en in de komende jaren voltrekkende veranderingen aanduiden als de onderontwikkeling van de universiteit en in termen van incorporatie in het staatsverband en penetratie van de kapitalistische produktiewijze analyseren.

Want beschouwen wij de gebeurtenissen van de laatste jaren als punten in een lineaire ontwikkeling dan is het zeer waarschijnlijk, dat de aan het begin van deze rede geciteerde profetie uit Van den Kronenburgs diesrede uit zal komen en dat de universiteit inderdaad op zal gaan in de maatschappij.

Ik zal mijn uiterste best doen door mijn eigen werk ertoe bij te dragen dat de universiteit niet verdwijnt, noch in de maatschappij, noch in het overheidsapparaat of in economische belangengroepen. En dat ik juist hier aan de Landbouwhogeschool de moed niet hoeft te verliezen heeft mij een andere diesrede geleerd, eveneens gehouden op 6 september j.l., maar vanaf de plaats waar ik nu sta. De bij die gelegenheid uitgesproken woorden van de voorzitter van onze Hogeschoolraad wijzen ons namelijk voor de toekomst een andere taak toe; ik citeer: "De opdracht zal dan ook moeten worden gezocht in het inspelen op de maatschappelijke behoeften die naar tijd en omstandigheden veranderen. In het daaraan beantwoorden vanuit *eigen* kunnen en *eigen* verantwoordelijkheid als instellingen van wetenschappelijk onderwijs ligt onze opdracht".⁵⁶

Aan het einde van mijn rede wil ik Hare Majesteit de Koningin voor mijn benoeming tot hoogleraar aan de Landbouwhogeschool danken. Ik dank het College van Bestuur dat het mij heeft willen voordragen voor deze benoeming en voor het daaruit blijkende vertrouwen. Graag wil ik hieraan een bijzondere dank verbinden, namelijk voor het besluit van de Landbouwhogeschool deze leerstoel überhaupt weer te bezetten. Want niet slechts voor mij, die hiervan persoonlijk mag profiteren, maar ook voor vele anderen in Nederland is dit meer dan een routinematige herbezetting van een vacature. Deze leerstoel is thans het enige ordinariaat in Nederland wiens opdracht uitdrukkelijk op het recht van niet-westerse samenlevingen is gericht. Nederland, als land met een op dat gebied internationaal erkende faam zowel op het academische als op het beleidscritiserende en -ondersteunende vlak, heeft na de oorlog een geleidelijke afbrokkeling van dit belangrijke wetenschapsgebied moeten beleven. De

traditie wordt hier en daar weliswaar nog met mooie woorden in ere gehouden, maar dat is niet voldoende om haar te handhaven. Ikzelf heb uit deze traditie veel kunnen leren.⁵⁷ Maar ik hoop dat ik vandaag duidelijk heb kunnen maken dat er andere belangrijke, niet op de eerste plaats uit traditie voortspruitende redenen zijn om juist hier in Wageningen in onderzoek en onderwijs aandacht aan het recht in ontwikkelingslanden te blijven besteden.

Gelukkig sta ik daarbij niet alleen. Door de opname in jullie kring, *beste vrienden van de volksrechtskring*,

ben ik, al lang voordat wij er aan dachten in Nederland te komen werken, vertrouwd geraakt met het Nederlandse volksrechtelijke en rechtsantropologische onderzoek. Ruim 5 jaar geleden hebben jullie mij en mijn vrouw met open armen ontvangen en door een vriendschappelijke en stimulerende sfeer ervoor gezorgd dat wij ons wetenschappelijk onmiddellijk thuis konden voelen.

Aan jou, *Hans Holleman*, is het vooral te danken dat wij toen naar Nederland zijn gekomen. Ik heb er geen spijt van, en daarom wil ik jou vandaag van harte danken.

Het is misschien wat overdreven, maar de samenwerking op mijn vakgebied gaat zelfs door in mijn huiselijke sfeer. Van niemand heb ik in de laatste 10 jaar meer geleerd dan van jou, *Keebet* - bij ons gezamenlijk onderzoek en het schrijven daarover, in onze ontelbare discussies en door jouw scherpe kritiek. Ik dank je.

Ook binnen de Landbouwhogeschool ben ik gelukkig niet op mijzelf aangewezen. In de eerste anderhalf jaar van mijn werk heb ik al veel van jullie, *Joep* en *Ab* - moge hij het in Sierra Leone te horen krijgen - steun, samenwerking en constructieve kritiek kunnen genieten. Er is, *dames en heren van de vakgroep Agrarisch Recht*, een jaar verstreken sinds Wim Brussaard op deze plaats zijn genoeg uitte over de goede sfeer in onze toen net op sterkte gekomen vakgroep. Het afgelopen jaar heeft laten zien dat het mogelijk is in een vrij heterogene groep op een vriendschappelijke en constructieve manier samen te werken. Als ons dat al is gelukt bij het broeden over onderzoeks- en onderwijsprogramma's, hoeveel gemakkelijker en bevredigender zal het zijn samen deze plannen in daden

om te zetten. Ik verheug mij daarop en ik hoop dat wij niet al te zeer ten prooi zullen vallen aan ons eigen overoptimisme.

Dames en heren medewerkers van de andere vakgroepen,

Ik denk dat mijn voordracht nog eens heeft onderstreept wat Wim Brusaard een jaar geleden zei, namelijk dat de studie van het recht en zijn maatschappelijke betekenis in Wageningen geen geïsoleerd vakgebied mag zijn. Ik ben blij dat er met de leden van de vakgroep Agrarische Sociologie van de niet-westerse gebieden en vooral met jou, *Norman Long*, nu al goede en nauwe contacten bestaan, maar schaam mij een beetje dat er van samenwerking op grotere schaal nog niet echt gesproken kan worden: ja dat ik velen onder U, waarmee ik graag zal samenwerken, nog nauwelijks ken. Dat ligt niet aan een gebrek aan bereidheid tot samenwerking, eerder daaraan dat de duivelse situatie tijdens het afgelopen jaar ons allen gedwongen heeft zo intensief met eigen problemen in kleine kring bezig te zijn. Ik hoop dat dat spoedig zal veranderen.

Een extra excuus bied ik aan de bosbouwkundige vakgroepen aan omdat ik juist Uw werkterrein misbruikt heb als metafoor voor heel onplezierige toestanden.

Dames en heren studenten,

In ons onderwijs en onderzoek zullen wij proberen U duidelijk te maken dat kennis van recht en inzicht in zijn maatschappelijke betekenis van belang is voor wat U in andere vakgebieden leert en voor Uw toekomstige beroepsuitoefening. Laat U zich niet afschrikken door het feit dat in onze eigen maatschappij het recht het onderwerp is van een bijzondere vakopleiding, dat de rechtshandhaving in handen is gelegd van een bijzondere beroepskaste en dat wezen en werken van het recht omgeven zijn door een ideologische sluier. Om een boerenbedrijf te bestuderen, hoeft men niet per se zelf boer te zijn. Om religies en hun maatschappelijke betekenis te bestuderen hoeft men zelf geen mis te kunnen celebren. En zo hoeft men ook geen vonnis te kunnen schrijven om de maatschappelijke betekenis van recht te onderzoeken.

Wel moet men weten hoe mensen denken en handelen, wat hun wereldbeeld is, wat zij geleerd hebben, wat hun doelstellingen zijn en hoe zij hun handelen rationaliseren en rechtvaardigen. Als wij iets over de maat-

schappelijke betekenis van recht willen leren, moeten wij ook weten hoe juristen erover denken en er gebruik van maken. Zij zijn, als het ware, de trendsetters van het recht en verdienen daarom onze bijzondere aandacht. Maar zij zijn beslist niet de enigen en meestal zelfs niet de meest belangrijken, die over recht denken en er gebruik van maken. Maar vooral moeten wij de sluier van het recht lichten en erachter kijken. Dat zal, ook voor U, niet altijd even plezierig zijn, want deze sluier heeft veel gemeen met des keizers nieuwe kleren⁵⁸, en het is nooit leuk zich te moeten realiseren dat men zelf de dupe van zijn eigen valse veronderstellingen is geworden. Maar ook dat is zeker het kleinere euvel.

Ik heb gezegd.

Noten

1. Deze tekst is de iets uitgebreide versie van de op 24 februari voorgedragen rede. Ik dank Keebet von Benda-Beckmann en Joep Spiertz voor hun kritische suggesties en de moeite waarmee zij hebben gepoogd mijn eigenzinnig Nederlands taalgebruik te corrigeren.
2. Myrdal 1970: chapter 1; zie ook Frank 1971. Van Vollenhoven (1933:349) formuleerde reeds in 1915, in samenhang met de plannen van de regering het rechtswezen in Nederlands-Indië te reorganiseren, de volgende bittere zinnen: "Er is een onbeleefd Latijnsch spreekwoord, dat zegt, dat de menschheid gefopt wil zijn. Dat men ook door den schijn van grote organisaties gefopt wil wezen, komt geloof ik, hieruit voort, dat de meesten menschen vooral een prachtig toekomstpanorama begeren. Wie het grootste lap doek beschildert, wie het verrukkelijkste perspectief opent, wie zijn voorstellen het dichtst doet naderen tot een radicale herziening van het heelal, krijgt het hartelijkste applaus. Of er een weg is, die daarheen voert, en of die weg binnenkort begaanbaar zal zijn, daarnaar vraagt niemand".
3. Schott 1980: 71 ff.
4. Een conceptie die bij de meeste Afrikaanse stammen ten zuiden van de Sahara bestaat (zie Elias 1956: 162), en waarschijnlijk overal waar grond de voornaamste bestaansbron voor in familieverbanden georganiseerde maatschappijen is. Voor Minangkabau, zie F. von Benda-Beckmann 1979a: 167.
5. Griffiths (1983) illustreert zijn kritiek op het juridisch instrumentalisme met een van de andere voorbeelden; zie ook Fuchs 1980: 365.
6. Een goed overzicht van de pluralistische rechtsstelsels van koloniale en post-koloniale staten in de derde wereld geeft Hooker 1975. Voor een beschrijving van de rechtsontwikkeling in een voormalige Engelse kolonie, Malawi, zie F. von Benda-Beckmann 1970a.

Rechtspluralisme is echter niet specifiek voor ontwikkelingslanden maar kenmerkt alle complexe maatschappijen. Voor een overzicht en analyse van de literatuur over rechtspluralisme: Griffiths 1981; zie ook Van den Bergh 1975.

7. Voor Indonesië zie bijv. Damian and Hornick 1972, Gautama and Hornick 1972.
8. Voor een beschrijving van het rechtspluralisme op het gebied van het constitutionele recht in Ghana, zie Goldschmidt (1981); voor de rechtspraak en het huwelijksrecht in Togo, Van Rouveroy van Nieuwaal 1976. Van Doorn en Schuyt (1978:13) spreken met betrekking tot het Nederlandse recht van een "oerwoud".
9. Zie Burg 1977: 502 met referenties.
10. Een voorbeeld van deze opvatting - "een Babel van begripsverwarring" (Holleman 1963:26) - zijn de woorden van de Malawische president Dr. Banda die bij de tweede lezing van de landhervormingswetten zei: "These Bills, when passed Acts of Parliament, enforced and carried out, will revolutionize our agriculture and transform our country from a poor one into a rich one". (F. von Benda-Beckmann 1970a: 122, 1970b). Zie ook Könz 1969: 94, Hager 1974, Howard 1976.
11. Myrdal 1970: 25. Jenkins (1980: 236) spreekt van "overconfidence".
12. Zie Gabel 1980. "This distortion", schrijft Gabel, "is sometimes called the 'fallacy of misplaced concreteness' because when we 'reify' we draw an abstraction from a concrete milieu and then mistake the abstraction for the concrete ... The 'misplaced concreteness' is descriptively accurate, but it lays insufficient emphasis on the intersubjective and paradoxical meaning of reified communication. For in reification we do not simply make a private error about the true nature of what we are talking about; we participate in an unconscious conspiracy with others whereby everyone knows of the falla-

cy, and yet denies that the fallacy exists" (1980: 26). Bij in de toekomst geprojecteerde toestanden valt men nog gemakkelijker aan de *fallacy of misplaced concreteness* ten prooi omdat er nog geen concrete kennis van de de *fallacy* decouvrerende werkelijkheid is.

13. Könz (1969), Hager (1974) en Howard (1976) zijn bijzonder duidelijke exponenten van het z.g. *legal engineering* dat vaak met beroep op Pound (1922) theoretisch gerechtvaardigd wordt. Het artikel van Trubek and Galanter (1974) signaleert het sindsdien toenemend inzicht in de naïeve veronderstellingen van het instrumentalisme. Burg (1977), Merryman (1977) en Fuchs (1980) geven een goed overzicht van deze beweging. Gardner (1980) beschrijft het op basis van deze ideeën verrichte werk van Amerikaanse juristen in Latijns Amerika. Voor scherpe kritiek op het instrumentalisme zie verder Griffiths (1978, 1983), Snyder (1980, 1982). Emrich (1982), Fitzpatrick (1980a) en Greenberg (1980) gaan verder dan de gewone kritieken en benadrukken de rol die recht bij de politieke onderdrukking en economische uitbuiting van de plattelandsbevolking in derdewereldlanden heeft vervuld. Voor een recente theoretische beschouwing van het *legal engineering* denken, zie Jenkins 1980, chapter VIII; zie ook Allott 1980. Voor een systeemtheoretische benadering, zie Luhmann 1972: 294 ff.
14. Dit is het klassieke op het strafrecht gebaseerde model van de rechtsnorm in de rechtswetenschap, rechtssociologie en -antropologie waarin de aard van de sanctie de onderscheiding tussen sociale en juridische normen bepaalt. Voor een poging recht voor vergelijkende doeleinden zonder beroep op het sanctie-criterium te definiëren, zie F. von Benda-Beckmann 1981b. Voor een verdere analyse van de vertekende werking welke dit rechtsnorm-model bij de beschrijving en verklaring van historische veranderingsprocessen met zich mee brengt, zie ook F. von Benda-Beckmann 1983b.
15. Waarschijnlijk brengt het uitgaan van een normatief paradigma de meeste sociologen ertoe recht als "intellectual stepchild" (Parsons 1978) te behandelen. Zie hierover ook Stewart 1981.

16. De vraag welke betekenis recht voor deze ontwikkeling heeft gehad, of het een voorwaarde was voor die ontwikkeling (Weber) of dat het als gevolg van veranderde productieverhoudingen gewijzigd werd (Marx), is nog niet eenduidig beantwoord. Renner (1929) heeft laten zien dat in ieder geval de overgang van de eenvoudige warenproductie naar de kapitalistische productiewijze verregaand zonder veranderingen in het recht t.o.v. produktiemiddelen plaats vond. Zie ook Sugarman (1981), Van den Bergh (1975). Zonder beter inzicht in de samenhang tussen deze economische veranderingsprocessen en het recht is het onverantwoord om zulke modellen op ontwikkelingslanden over te dragen. Want daarbij worden cruciale factoren in de ontwikkeling weggeabstraheert, zowel wat betreft de geanticipeerde veranderingen in ontwikkelingslanden (Myrdal 1970:27) als die in Europa. Zelden denkt men in zulke discussies bijv. aan gedwongen werktijden van 70 uur en meer per week, aan kinderarbeid, aan de economische exploitatie van arbeiders door kapitalisten en de hierdoor optredende politieke conflicten, hetgeen allemaal een uitvloeisel was van de vrije eigendom in het westerse recht en de handelingsmogelijkheden die het de eigenaren verschafte. Bovendien had ook het Europese recht, m.b.t. het eigendomsrecht in de 19e eeuw een heel ander karakter dan de "westerse" eigendom die men in allerlei landhervormingspogingen invoert. In Europa was het (privaatrechtelijke) eigendom aan betrekkelijk weinig beperkingen van overheidswege onderworpen. De in ontwikkelingslanden ingevoerde eigendomsvormen zorgen slechts voor individuele handelingsvrijheid in de privaatrechtelijke sfeer. De beperkingen door verplichtingen bijv. tegenover familieleden vallen weg, maar worden in het algemeen vervangen door beperkingen in de publiekrechtelijke sfeer. Alleen al hierom moeten deze rechten heel anders werken dan de eigendom in West-Europa of Amerika. Hartono (1979) wijst terecht op het feit dat in Indonesië het hele gebied van het traditionele burgerlijke en handelsrecht in toenemende mate door administratief recht in zijn werking wordt beperkt - zoals dat ook bijv. in Nederland het geval is.

17. Ook Jenkins wijst in zijn discussie op het gevaar dat te veel planning met behulp van recht in "grotere euvels" zal resulteren dan die men pooft te veranderen (1980: 235). Voor opvattingen "that more law may mean less development", zie Burg 1977: 517.
18. Het onderzoek werd tijdens een periode van 16 maanden in 1974-75 samen met K. von Benda-Beckmann verricht. Voor uitvoeriger beschrijvingen zie F. von Benda-Beckmann 1979a en K. von Benda-Beckmann 1981, 1983.
19. Voor voorbeelden zie o.m. Merryman 1977, Burg 1977, Bryde 1977, Allott 1980. Voor beschrijvingen van de gevolgen van de grondenrechtshervorming in Kenya, zie Fliedner 1965, Coldham 1978.
20. Voor een vergelijkende analyse van enkele Afrikaanse maatschappijen en de situatie in West-Sumatra, zie F. von Benda-Beckmann 1983a.
De betekenis van de overheidsrechtbanken is echter i.h.a. groter dan uit het aantal behandelde gevallen blijkt, zie Galanter 1981; voor niet-westerse samenlevingen, Spittler 1980; voor Minangkabau, K. von Benda-Beckmann 1981: 141.
21. Voor Indonesië, zie Lev 1965 en Burns 1980-81. Voor een analyse van de manipulaties van westerse bedrijfsvormen in Ghana, zie Pozen 1976.
22. Lev 1965: 304 voor Indonesië. Voor Nigeria, zie Chambliss 1978. Een goed overzicht voor ontwikkelingslanden in het algemeen geven Clinard and Abbott 1973. Over de ontbrekende preventieve sociale controle als een van de voor de in deze kringen heersende criminaliteit (in de zin van het formele recht) verantwoordelijke factoren, zie F. von Benda-Beckmann 1982b.
23. Zie Bryde 1977. Dat conflict heeft dikwijls een economische basis, zie bijv. Fitzpatrick 1980b voor Nieuw Guinea; Gutto 1982 voor Kenya. Zie ook Hesseling's beschrijving van het staatsrecht in Senegal (1982).

24. Hierop wijzen o.a. Burg 1977: 523, Griffiths 1983 en Friedman, die schrijft: "In a rather odd way, and precisely because of its deficiencies (law) can be very useful to the state. Again, this is not because law reform can really bring reform. It is because law reform is rich in promises. Sometimes promises are much more preferable to performance - and usually they are much cheaper, too" (geciteerd naar Burg 1977: 523).
25. Zie Schuyt 1973: 19, Starr 1981.
26. Zie o.m. Turk 1976, Van Rouveroy van Nieuwaal 1975, K. von Benda-Beckmann 1981, Starr and Pool 1974, Silliman 1981, Strijbosch 1983.
27. Zie Greenberg 1980, Fitzpatrick 1980a, b, Gutto 1982, Bryde 1977.
28. Als de overheidsrechtbanken traditioneel recht moeten toepassen worden die rechten in de niet-volksrechtelijke context en door westeren rechtsdenken meestal vervormd, zie Snyder 1981a, K. von Benda-Beckmann 1983, F. and K. von Benda-Beckmann 1981, 1983, Woodman 1983. Dat leidt tot het ontstaan van twee soorten traditioneel recht. Bovendien wordt de illusie in stand gehouden dat de rechtbanken van de staat nog grotendeels het "eigen" recht van de bevolking toepassen; zie ook Griffiths 1983.
29. Voor een analyse van het gebruik van de huwelijksvormen in Ghana, zie Woodman 1976, Adinkrah 1980.
30. Het model vinden wij niet slechts in de rechtswetenschappen. Het is tevens de basis voor de zgn. normatieve paradigma's in de sociologie. Voor een recente kritiek, zie Giddens (1977) die probeert elementen uit de normatieve en interpretatieve benaderingen in een nieuw model te combineren. Zie ook Abel 1980, Griffiths 1978.
31. Zie ook Jenkins (1980:230) over het denken in "simple causes".

32. Voor de betekenis van het erfrecht en verervingspatronen in de Europese geschiedenis, zie de bijdragen in Goody, Thirsk and Thompson (eds.) 1976.
33. Zie Balbus 1977; voor illustraties hiervan, zie Strijbosch 1981 voor krediethandelingen op Lombok en Hartono 1981 voor grondtransacties in Indonesië.
34. De twee hier genoemde vraagstellingen moeten m.i. dan ook het uitgangspunt voor een sociaal-wetenschappelijke bestudering van recht zijn. Recht impliceert altijd een beperking en een erkenning van gedragsalternatieven, en constitueert altijd een veelvoud van geïnstitutionaliseerde handelingsmogelijkheden. In meer algemene termen noemt Giddens dat "duality of structure : Structures must not be conceptualized as simply placing constraints upon human agency, but as enabling" (1977:161).

Het kan daarom slechts misleidend zijn recht door één of meer functies te kenmerken. Deze functies houden nooit meer in dan een hypothese dat recht ze zou kunnen vervullen. In hoeverre dat gebeurt is altijd een empirische vraag. Abstracte discussies over de vraag of recht eerder de functie van sociale controle en conflictoplossing dan van verdeling van schaarse goederen of van wapen in sociale conflicten heeft, en vice versa, zijn dan ook wetenschappelijk tamelijk irrelevant. Recht zal meestal al deze functies (en nog meer) in een bepaalde mate vervullen, afhankelijk van de wijze hoe mensen zich op recht oriënteren en er gebruik van maken. In de discussie over het juridische instrumentalisme moet "het recht" daarom ook worden gescheiden van "het gebruik" dat men ervan maakt. Slechts dan kan men het gevaar voorkomen de doeleinden die politici en anderen met rechtsregels beogen, die echter lang niet altijd uit het recht blijken, als het ware in het recht zelf te transporteren. Bovendien vermijdt men onnodig inconsistente classificaties van "effecten van rechtsregels" (Griffiths 1978, 1983), die men beter kan beschouwen als verschillen in de wijze waarop mensen zich op recht oriënteren en waarop zij "het maken van recht" en "het gemaakte recht" gebruiken. Vergelijk ook Abel 1980.

35. Korn 1941: 315.
36. Zie Hill 1970. Voor Senegal, zie Snyder 1981b, voor West-Sumatra, F. von Benda-Beckmann 1979a, b; 1982a. Vergelijk ook Fallers 1963:81.
37. Het inzicht dat wij de deelsrechtssystemen niet los van elkaar mogen zien geldt ook voor elk rechtsinstituut dat wij conceptueel isoleren, bijv. voor huwelijk, politieke ambten, eigendom. Ook deze rechtsinstituties bestaan niet in isolatie, maar vormen elementen in een meer omvattend complex netwerk van regels en instituties en worden gekenmerkt door de mate van hun differentiatie van andere elementen in dat netwerk.
Het instituut "eigendom" wordt dan ook bepaald door zijn plaats in het rechtssysteem als geheel, ook door de bevoegdheden van politieke instellingen. In het westerse rechtsdenken wordt deze sfeer, het publiek recht, nogal duidelijk gescheiden van de privaatrechtelijke sfeer waarin de rechtsverhoudingen tussen burgers zijn geregeld; en ook binnen het privaatrecht zijn er verregaand gedifferentieerde rechtssferen zoals het personen-, zaken-, verbintnissen-, erf- en huwelijksrecht. De introductie van het vermeende "westerse eigendom" (zie noot 16) in ontwikkelingslanden brengt meestal de extra complicatie met zich mee dat het moet worden ingepast in een rechtssysteem waarin de sferen personen- en huwelijksrecht, vermogens- en erfrecht, alsook de private en publieke sfeer veel minder gedifferentieerd zijn. Verandering in één van die sferen impliceert daarom automatisch ook veranderingen in de andere sferen. Dit is zeker een van de redenen waarom de geïntroduceerde rechtsvormen zo zelden geaccepteerd worden. Zie hierover reeds 1909 Van Vollenhoven's *Miskenningen van het Adatrecht*.
38. Holleman 1978:23, Fitzpatrick 1983 spreekt van "combined law" en benadrukt dat dit ook op nationaal niveau voor komt. In Indonesië ziet men bijv. dergelijke mengvormen in de Huwelijkswet van 1974 die elementen van de adatrechten en het Islamitische recht incorporeert. In het Minangkabause huwelijksrecht zijn adatregels en

regels van het Islamitische recht tot één volksrecht geworden. Bekende mengvormen zijn de administratieve instellingen die in vele koloniale gebieden in het kader van de *indirect rule* werden gecreëerd. Coldham (1978) beschrijft mengvormen die na de registratie van traditionele rechten op land in Kenya zijn ontstaan.

39. Moore (1973) heeft de analytische betekenis van dit concept in een vergelijkende studie van een Afrikaanse stam en een New York'se kledingsbranche ontwikkeld. Zie ook F. von Benda-Beckmann 1979a: 18 en Griffiths 1983. Voor eerdere pogingen om dergelijke verschijnselen in termen van "rechtsgemeenschappen" of "corporate groups" te analyseren zie Van Vollenhoven 1918 en Smith 1969.
40. Met name Kidder (1978, 1979) heeft erop gewezen dat het effect van o.a. nieuw ingevoerd recht geanalyseerd moet worden "at different levels of externality" (1979: 296). Voor een dergelijke analyse van de invoering van overheidsrechtbanken in Afrika en Indonesië, zie F. von Benda-Beckmann 1983.
41. Voor verhoudingen m.b.t. land zie bijv. Snyder 1981b, F. von Benda-Beckmann 1979a; voor verhoudingen m.b.t. vee en vrouwen zie Bohannan 1967, Holleman 1974. Voor verschillende effecten op de economische posities van mannen en vrouwen, zie Den Ouden 1980, 1981.
42. Zie Pospisil (1981) over de hoofden van de Kapauku-Papua's.
43. Bijv. bij de Diola in Senegal (Snyder 1981b), de Minangkabau (F. von Benda-Beckmann 1979a) of de Karo-Batak (Slaats en Portier 1981).
44. Een interessante basis voor vergelijking verschaffen in dit opzicht de Papua maatschappijen in Nieuw Guinea, waar in verregaand gelijke sociaal-politieke organisaties beide genoemde varianten voorkomen. Zie voor het ene geval Pospisil 1981, voor het andere Finney 1973.

Voor het introduceren van geld via arbeidsmigranten zie Holleman 1974, Snyder 1981b.

45. Dat blijkt uit een op deze benadering gebaseerde heranalyse van Abel's (1979) gegevens over het gebruik van rechtbanken in Kenya. Slechts zo kon worden verklaard dat leden van traditioneel ingestelde stamdelen in dun bevolkte gebieden meer gebruik van overheidsrechtbanken maakten dan in "modern" ingestelde groepen van dezelfde stam in een dichter bevolkt gebied (F. von Benda-Beckmann 1981a).

Deze voorbeelden maken duidelijk hoe eenzijdig het is de betekenis en mogelijke effectiviteit van recht tot kenmerken van dat recht zelf te reduceren, zoals dat bijv. gebeurt in Schuyt's (1982) recente poging om recht en wetgeving als vorm van communicatie te zien. Communicatie-aspecten zijn belangrijk in de zin dat mensen zonder kennis van recht en juridische instituties er ook geen gebruik van kunnen maken. Ook zullen communicatiestoringen een rol spelen in situaties waarin burgers en rechthandhavende overheidsfunctionarissen interageren (voor een voorbeeld uit West-Sumatra, zie K. von Benda-Beckmann 1983). Deze factoren zullen er echter minder dan andere, zoals de hier en in noot 37 genoemde, factoren toe bijdragen óf burgers van rechtsinstituties gebruik willen maken.

Het legalistische idee dat burgers niet meer zijn dan ontvangststations voor door wetgevers en ambtenaren gegeven juridische (digitale) signalen laat buiten beschouwing dat zij regelmatig de "digitale communicatie" in "analoge communicatie" omzetten en zo aan wetten en beslissingen hun eigen "analoge" zin geven. Dat burgers, in Nederland en in ontwikkelingslanden grote vaardigheden kunnen ontwikkelen in het manipuleren van "digitale" apparaten is bekend. De extensie van de begrippen analoog en digitaal waarmee het scala van sociale, economische en politieke situaties wordt gedichotomiseerd (1982: 32 ff) tenslotte heeft zelf het karakter van een "digitaal Procrustesbed" (vrij naar Schuyt 1982: 41). Voor een betere analyse van recht als communicatie zie Allott 1980.

46. Zie F. von Benda-Beckmann 1981a.

47. Zie F. von Benda-Beckmann 1983a en de daar geanalyseerde literatuur.
48. Myrdal 1970: 242.
49. Jenkins 1980 : 231. Over de beperkingen van wetgeving in westerse landen zie ook Beutel 1951, Opp 1973, Brussaard 1981.
50. In zijn review van de *law and development* literatuur stelt Merryman (1977) vast dat slechts een gering aantal publicaties theoretische overwegingen bevat en dat er i.h.a. geen pogingen worden ondernomen om uit de (koloniale) geschiedenis te leren.
51. "Paradoxically the future needs of society are best served by research which is not constrained by those needs (d.w.z. de maatschappelijke behoefte uit het zicht van bureaucraten, F. v. B.B.). In fact most of the fundamental advances on which modern science rests were made by people who were seeking to know and to understand, and not necessarily to apply what they found" (Hanbury Brown 1980:83).
52. EW 11 december 1982.
53. NRC Handelsblad 14 januari 1983.
54. Wagenings Hogeschoolblad 1/1983.
55. NRC Handelsblad 14 januari 1983.
56. Kroon 1981:17; cursivering door mij.
57. Met name wat de door mij behandelde problematiek betreft. Reeds in 1915 bekritiseerde Van Vollenhoven het *law-and-development*-denken op indringende en overtuigende wijze (zie het in noot 2 aangehaalde citaat); zie verder Van Vollenhoven 1919, 1925.

58. Zie bijv. Lautmann (1972) en zijn op participerende observatie gebaseerde beschrijving van beslissingsprocessen in Duitse rechtbanken. De reactie van de Duitse juristen was dan ook zoals in het sprookje. Vergelijk ook Frank 1971 : 55.

Literatuur

- Abel, R.L., 1979. Western Courts in Non-Western Settings: Patterns of Court Use in Colonial and Neo-Colonial Africa, in: S. Burman and B. Harrell-Bond (eds.), *The Imposition of Law*, New York: Academic Press.
- Abel, R.L., 1980. Redirecting Social Studies of Law, in: *Law and Society Review* 14: 805-829.
- Adinkrah, K.O., 1980. Ghana's Marriage Ordinance: An Inquiry into a Legal Transplant for Social Change, in: *African Law Studies* 18: 1-42.
- Allott, A.N., 1980. *The Limits of Law*, London: Butterworth.
- Balbus, I., 1977. Commodity Form and Legal Form: An Essay on the "Relative Autonomy" of the Law, in: *Law and Society Review* 11: 529-588.
- Benda-Beckmann, F. von, 1970a. *Rechtspluralismus in Malawi: Geschichtliche Entwicklung und heutige Problematik des pluralistischen Rechtssystems eines ehemals britischen Kolonialgebietes*, Ifo-Institut für Wirtschaftsforschung, Afrika Studien No. 56, München.
- Benda-Beckmann, F. von, 1970b. Einige Gedanken zur Bodenrechtsreform in Malawi, in: *Internationales Afrikaforum* Heft 1, p. 58 ff.
- Benda-Beckmann, F. von, 1971. Das Recht und die sozio-ökonomische Entwicklung in den ländlichen Gebieten Zambias, in: H. und U. Simonis (eds.): *Socioeconomic Development in Dual Economies*, Ifo-Institut für Wirtschaftsforschung, Afrika Studien No. 71, p. 279 ff.
- Benda-Beckmann, F. von, 1979a. *Property in Social Continuity - Continuity and Change in the Maintenance of Property Relationships Through Time in Minangkabau, West-Sumatra*, Verhandelingen van het KITLV no. 86, The Hague: Nijhoff.
- Benda-Beckmann, F. von, 1979b. Modernes Recht und traditionelle Gesellschaften, in: *Verfassung und Recht in Ubersee* 12 : 337-351.
- Benda-Beckmann, F. von, 1981a. Some Comments on the Problems of Comparing the Relationship Between Traditional and State Systems of Administration of Justice in Africa and Indonesia, in: *Journal of Legal Pluralism* 19 : 165-175.

- Benda-Beckmann, F. von, 1981b. Ethnologie und Rechtsvergleichung, in: *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 57: 310-329.
- Benda-Beckmann, F. von, 1982a. Ayam Gadang Toh Batalua? Changing Values in Minangkabau Property and Inheritance Law and Their Relation to Structural Change, in: *Indonesia Circle* 27: 26-38.
- Benda-Beckmann, F. von, 1982b. Individualisierung und Kriminalität - Eine rechtsethnologische Betrachtung in: *Zeitschrift für Rechtssoziologie* No. 1: 14-30.
- Benda-Beckmann, F. von, 1983a. Some Comparative Generalizations About the Differential Use of State and Folk Institutions of Dispute Settlement, in: A.N. Allott and G. Woodman (eds.), *People's Law and State Law*, Dordrecht: Foris (in druk).
- Benda-Beckmann, F. von, 1983b. Recht als Zerrspiegel sozialen Wandels, in: Schweizerische Ethnologische Gesellschaft (red.), *Geschichte als Problem der Ethnologie*, (in druk).
- Benda-Beckmann, F. en K. von, 1981. Rechtsveranderingen in Minangkabau, in F. von Benda-Beckmann (red.), *Rechtsantropologie in Nederland*, Themanummer Sociologische Gids No. 4: 365-390.
- Benda-Beckmann, F. en K. von, 1983. Transformation and Change in Minangkabau Adat, in: L.L. Thomas and F. von Benda-Beckmann (eds.), *Minangkabau Social, Cultural and Political Forms: Perspectives on Continuity and Change*, Athens: Ohio University Press, (in druk).
- Benda-Beckmann, K. von, 1981. Forum Shopping and Shopping Forums-Dispute Processing in a Minangkabau Village, in: *Journal of Legal Pluralism* 19: 117-159.
- Benda-Beckmann, K. von, 1983. Evidence and Legal Reasoning in West Sumatran State Courts, in: A.N. Allott and G.R. Woodman (eds.), *People's Law and State Law*, Dordrecht: Foris (in druk).
- Bergh, G. van den, 1975. Eenheid en veelheid van recht in de moderne wereld; enkele gedachten over de toekomst van het volksrecht, in: 't *Exempel dwinght*, opstellen aangeboden aan I. Kisch, Zwolle: Tjeenk Willink.
- Beutel, F.K., 1951. An Outline of the Nature and Methods of Experimental Jurisprudence, in: *Columbia Law Review* 51: 415-438.

- Bohannon, P., 1967. The Impact of Money on an African Subsistence Economy, in: G. Dalton (ed.), *Tribal and Peasant Economies*, Garden City: The Natural History Press.
- Brussaard, W., 1982. *Enige beschouwingen over wetgeving en landelijk gebied*, Inaugurele rede Wageningen, 18 februari 1982.
- Bryde, B.O., 1977. *The Politics and Sociology of African Legal Development*, Frankfurt a/Main : A. Metzner.
- Burg, E.M., 1977. Law and Development: A Review of the Literature and a Critique of 'Scholars in Self-Estrangement', in: *American Journal of Comparative Law* 25: 492-530.
- Burns, J.J., 1980-81. Civil Courts and the Development of Commercial Relations: The Case of North Sumatra, in: *Law and Society Review* 15: 347-368.
- Chambliss, W.J., 1978. Toward a Political Economy of Crime, in: C.E. Reardon and R.M. Rich (eds.), *The Sociology of Law: A Critical Perspective*, Toronto: Butterworth.
- Clinard, M.B. and D.J. Abbott, 1973. *Crime in Developing Countries: A Comparative Perspective*, New York: J. Wiley and Sons.
- Coldham, S., 1978. The Effect of Registration of Title Upon Customary Land Rights in Kenya, in: *Journal of African Law* 22: 91-110.
- Damian, E. and R.N. Hornick, 1972. Indonesia's Formal Legal System, in: *American Journal of Comparative Law* 20: 492-530.
- Doorn, J.A.A. van en K. Schuyt (red.), 1978. *De stagnerende verzorgingsstaat*, Meppel.
- Elias, T.O., 1956. *The Nature of African Customary Law*, Manchester: Manchester University Press.
- Emrich, K.R., 1982. *Popular Participation and Law: Some Experiences and a Conceptual Framework*, Paper presented by ESCAP at the United Nations International Seminar on Popular Participation Ljubljana, 17-25 May 1982.
- Fallers, L., 1963. Customary in the New African States, in: H.W. Baade (ed.), *African Law: New Law for New Nations*, New York.
- Finney, R., 1973. *Big-Men and Business: Entrepreneurship and Economic Growth in New Guinea Highland*, Honolulu: University Press of Hawaii.

- Fitzpatrick, P., 1980a. Law, Modernization and Mystification, in: S. Spitzer (ed.), *Research in Law and Sociology*, vol. 3: 161-178.
- Fitzpatrick, P., 1980b. *Law and State in Papua New Guinea*, New York: Academic Press.
- Fitzpatrick, P., 1983. Underdevelopment and the Plurality of Law, in: A.N. Allott and G.R. Woodman (eds.), *People's Law and State Law*, Dordrecht: Foris (in druk).
- Fliedner, H., 1965. *Die Bodenrechtsreform in Kenya*, Berlin: Ifo-Institut.
- Frank, A.G., 1971. *Sociology of Development and Underdevelopment of Sociology*, London: Pluto Press.
- Fuchs, H., 1980. Recht und Entwicklungsländer, in: *Zeitschrift für die vergleichende Rechtswissenschaft* 80: 355-372.
- Gabel, P., 1980. Reification in Legal Reasoning, in: S. Spitzer (ed.), *Research in Law and Sociology*, vol. 3: 25-51.
- Galanter, M., 1981. Justice in Many Rooms, in: *Journal of Legal Pluralism* 19: 1-47.
- Gardner, J.A., 1980. *Legal Imperialism: American Lawyers and Foreign Aid in Latin America*, Madison: University of Wisconsin Press.
- Gautama, S. and R.N. Hornick, 1972. *An Introduction to Indonesian Law; Unity in Diversity*, Bandung: Alumni.
- Giddens, A., 1976. *New Rules of Sociological Method*, London: Hutchinson.
- Goldschmidt, J.E., 1981. *National and Indigenous Constitutional Law in Ghana: Their Development and Their Relation to Each Other*, Academisch proefschrift, Leiden.
- Goody, J., J. Thirsk and E.P. Thompson (eds.), 1976. *Family and Inheritance: Rural Society in Western Europe 1200-1800*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Greenberg, D.N., 1980. Law and Development in Light of Dependency Theory, in: S. Spitzer (ed.), *Research in Law and Sociology*, vol. 3: 129-159.
- Griffiths, J., 1978. *Is Law Important?* Inaugurele rede, Groningen. Deventer: Kluwer.
- Griffiths, J., 1981. *What is Legal Pluralism?* paper delivered at the meeting of the Law and Society Association, Amherst 1981.

- Griffiths, J., 1983. *Recht en Ontwikkeling*, in: *Recht en Kritiek 1983* (in druk).
- Gutto, S.B.O., 1982. Kenya's Petit-Bourgeois State, the Public, and the Rule/Misrule of Law, in: *International Journal of the Sociology of Law* 10: 341-363.
- Hager, L.M., 1974. The Lawyer's Role in Developing Countries, in: *International Development Review* 1974: 8-11.
- Hanbury Brown, R., 1980. Concern About the Control of Science, in: J. Buit et al. (eds.), *Concern About Science: Possibilities and Problems*, Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Hartono, S., 1979. *In Search of New Legal Principles*, Bandung: Binacipta.
- Hartono, S., 1981. *Law and Socio-Economic Development: The Indonesian Experience*, Paper gegeven voor het Symposium Recht en Ontwikkeling, Leiden, 19-21 mei 1981.
- Hesseling, G., 1982. *Senegal-Staatsrechtelijke en politieke ontwikkelingen*, Antwerpen-Amsterdam: Kluwer.
- Hill, P., 1970. *Migrant Cocoa-Farmers of Southern Ghana: A Study in Rural Capitalism*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Holleman, J.F., 1963. *Verkenningen in het Babel der Acculturatie*, Inaugurele rede, Leiden: Brill.
- Holleman, J.F., 1974. Cash, Cattle or Women: A Conflict of Concepts in a Dual Economy, in: *Issues in African Law*, The Hague: Mouton.
- Holleman, J.F., 1978. Disparaties and Uncertainties in African Law and Judicial Authority: A Rhodesian Case Study, in: *African Law Studies* 17: 1-35.
- Hooker, M.B., 1975. *Legal Pluralism - An Introduction to Colonial and Neo-Colonial Laws*, Oxford: Clarendon Press.
- Howard, J.B., 1976. Law as a Resource of Development, in: *International Development Review* 1976: 9-15.
- Jenkins, I., 1980. *Social Order and the Limits of Law: A Theoretical Essay*, Princeton: Princeton University Press.
- Kidder, R.L., 1978. Western Law in India: External Law and Local Response, in: H.M. Johnson (ed.), *Social System and Legal Process*, San Francisco: Jossey-Bass.

- Kidder, R.L., 1979. Toward and Integrated Theory of Imposed Law, in: S.B. Burman and B.E. Harrell-Bond (eds.), *The Imposition of Law*, New York: Academic Press.
- Könz, P., 1969. Legal Development in Developing Countries, in: *Proceedings of the American Society of International Law* 1969: 91-100.
- Korn, V.C., 1941. De vrouwelijke mama' in de Minangkabausche familie, in: *Bijdragen KITLV* 100: 301-338.
- Kroon, J.W., 1982. *De opdracht van de Landbouwhogeschool*, Diesrede, Wageningen.
- Lautmann, R., 1972. *Justiz - die stille Gewalt*, Frankfurt a.M.: Fischer Athenäum.
- Lev, D.S., 1965. The Lady and the Banyan Tree: Civil Law Change in Indonesia, in: *American Journal of Comparative Law* 14: 282-307.
- Luhmann, N., 1972. *Rechtssoziologie*, 2 Bände, Reinbeck: Rowohlt.
- Merryman, J.H., 1977. Comparative Law and Social Change: On the Origins, Style, Decline and Revival of the Law and Development Movement, in: *American Journal of Comparative Law* 25: 457-491.
- Moore, S.F., 1973. Law and Social Change: the Semi-Autonomous Social Field as an Appropriate Subject of Study, in: *Law and Society Review* 7: 719-746.
- Myrdal, G., 1970. *The Challenge of World Poverty*, Harmondsworth: Penguin Books.
- Opp, K.D., 1973. *Soziologie im Recht*, Reinbeck: Rowohlt.
- Ouden, J.H.B. den, 1980. Incorporation and Changes in the Composite Household: The Effects of Coffee Introduction and Food Crop Commercialization in Two Bamiléké Chiefdoms, Cameroon, in: C. Presvelou and S. Spijkers-Zwart (eds.), *The Household, Women and Agricultural Development*, Wageningen: H. Veenman en Zonen.
- Ouden, J.H.B. den, 1981. Changes in Land Tenure and Land Use in a Bamiléké Chiefdom, Cameroon, 1900-1980: An Historical Analysis of Changes in Control Over People, Land and Production, *Essays in Rural Sociology in Honour of R.A.J. van Lier*, Wageningen: Department of Rural Sociology of the Tropics and Subtropics.
- Parsons, K.D., 1973. Law as an Intellectual Stepchild, in: H.M. Johnson (ed.), *Social System and Legal Process*, San Francisco: Jossey - Bass.

- Pospisil, L., 1981. Modern and Traditional Administration of Justice in New Guinea, in: *Journal of Legal Pluralism* 19: 93-116.
- Pound, R., 1922. *An Introduction to the Philosophy of Law*, New Haven: Yale University Press.
- Pozen, R.C., 1976. *Legal Choices for State Enterprises in the Third World*, New York: New York University Press.
- Renner, K., 1929. *Die Rechtsinstitute des Privatrechts und ihre soziale Funktion*, Tübingen.
- Rouveroy van Nieuwaal, E.A.B. van, 1975. The plot of the Sophisticated Son-in-Law: Disparity Between Old and New Ways of Establishing Rights Over Land in N'zara, North Togo, in: *Kroniek van Afrika* 1975/1: 47-58.
- Rouveroy van Nieuwaal, E.A.B. van, 1976. *Vrouw, Vorst en Vrederechter*, Academisch proefschrift, Leiden.
- Schott, R., 1980. Recht und Entwicklung in Afrika, in: H.D. Ortlieb und J. Zwernemann (Hrsg.), *Afrika zwischen Tradition und Fortschritt*, Hamburg: Verlag Weltarchiv.
- Schuyt, C., 1973. *Rechtvaardigheid en effectiviteit in de verdeling van levenskansen*, Inaugurele rede Nijmegen, Rotterdam: Universitaire Pers.
- Schuyt, C., 1982. *Ongeregeld heden - naar een theorie van wetgeving in de verzorgingsstaat*, Inaugurele rede, Leiden, Alphen: Samson.
- Silliman, G.S., 1981. Dispute Processing By the Philippine Agrarian Court, in : *Law and Society Review* 16: 89-113.
- Slaats, H. en K. Portier, 1981. *Grondenrecht en zijn verwerkelijking in de Karo Batakse dorpsamenleving*, 2 banden, Nijmegen: Instituut voor Volksrecht.
- Smith, M.G., 1969. Institutional and Political Conditions of Pluralism, in: L. Kuper and M.G. Smith (eds.), *Pluralism in Africa*, University of California Press.
- Snyder, F., 1980. Law and Development in the Light of Dependency Theory, in: *Law and Society Review* 14: 723-804.
- Snyder, F., 1981a. Colonialism and Legal Form: The Creation of 'Customary Law' in Senegal, in: *Journal of Legal Pluralism* 19: 49-90.
- Snyder, F., 1981b. *Capitalism and Legal Change: An African Transformation*, New York: Academic Press.

- Snyder, F., 1982. The Failure of "Law and Development", Book review of Gardener (1980), *Wisconsin Law Review* 1982: 373-396.
- Spittler, G., 1980. Streitregelung im Schatten des Leviathan: Eine Darstellung und Kritik rechtsethnologischer Untersuchungen, in: *Zeitschrift für Rechtssoziologie* 1: 4-32.
- Starr, J., 1981. *From Law and Development Towards an Integrated Theory of Law and State*, paper gegeven voor het symposium Recht en Ontwikkeling, Leiden, 19-21 mei 1981.
- Starr, J. and J. Pool, 1974. The Impact of a Legal Revolution in Rural Turkey, in: *Law and Society Review* 8: 533-560.
- Stewart, I., 1981. Sociology in Jurisprudence: the Problem of "Law" as Object of Knowledge, in: B. Fryer e.a. (eds.), *Law, State and Society*, London: Croom Helm.
- Strijbosch, A.K.J.M., 1981. Krediethandelingen op het eiland Lombok, in: F. von Benda-Beckmann (red.), *Rechtsantropologie in Nederland*, Themanummer Sociologische Gids no. 4: 327-346.
- Strijbosch, A.K.J.M., 1983. Recognition of Folk Institutions for Dispute Settlement in Lombok, Indonesia, in: A.N. Allott and G.R. Woodman (eds.), *People's Law and State Law*, Dordrecht: Foris (in druk).
- Sugarman, D., 1981. Theory and Practice in Law and History: a Prologue to the Study of the Relationship Between Law and Economy from a Socio-Historical Perspective, in: B. Fryer e.a. (eds.), *Law, State and Society*, London: Croom Helm.
- Trubek, D. and M. Galanter, 1974. Scholars in Self-Estrangement: Some Reflections on the Crisis in Law and Development Studies in the United States, in: *Wisconsin Law Review* 1974: 1062-1102.
- Turk, A.T., 1976. Law as a Weapon in Social Conflict, in: *Social Problems* 23: 276-291.
- Vollenhoven, C. van, 1909. *Miskeningen van het Adatrecht*, Leiden: Brill.
- Vollenhoven, C. van, 1915. De Indische Rechtshervorming als Grote Reorganisatie, in: *Het Adatrecht van Nederlandsch-Indië*, deel III, Leiden: Brill.
- Vollenhoven, C. van, 1918. *Het Adatrecht van Nederlandsch-Indië*, Deel I, Leiden: Brill.
- Vollenhoven, C. van, 1919. *De Indonesiër en zijn grond*, Leiden: Brill.

- Vollenhoven, C. van, 1925. Juridisch Confectiewerk, in: *Het Adatrecht van Nederlandsch-Indië*, Deel III, Leiden: Brill.
- Woodman, G.R., 1976. Land Law and the Distribution of Wealth, in: *Essays in Ghanaian Law*, Legon: University of Ghana.
- Woodman, G.R., 1983. Customary Law, Modern Courts and the Notion of Institutionalization of Norms in Ghana and Nigeria, in: A.N. Allott and G.R. Woodman (eds.), *People's Law and State Law*, Dordrecht: Foris (in druk).